

ROTTERDAM SCHOOL OF MANAGEMENT
ERASMUS UNIVERSITY

Emoties en emotioneren in organisaties
Van mechanisch geacteerd tot sociale impact

Student
N.A. van 't Hoff
331690

Commissieleden
Prof.dr. A.J.J.A. Maas
Dr. G.C.A. Elshoud

Management van Verandering
Master of Science in Business Administration Thesis

ROTTERDAM SCHOOL OF MANAGEMENT ERASMUS UNIVERSITY

Emoties en emotioneren in organisaties

Van mechanisch geacteerd tot sociale impact

Doctoraalscriptie

ter verkrijging van de graad

Master of Science in Business Administration

en van de titel *doctorandus*

als laatste examen van de studie

Business Administration (bedrijfskunde)

met specialisatie Management van Verandering

Juni, 2011

Niels A. van 't Hoff | 331690NH

Examencommissieleden:

- Prof.dr. A.J.J.A. (Alexander) Maas (Begeleider)

Department of Organization Sciences and Personnel Management
Rotterdam School of Management, Erasmus University Rotterdam

- Dr. G.C.A. (Gerard) Elshoud (Meelezer)

Department of Information and Decision Management
Rotterdam School of Management, Erasmus University Rotterdam

Rotterdam School of Management (RSM)

Erasmus University

Internet: <http://www.rsm.nl>

Cover picture: *Venetiaans Masker*, Fotograaf onbekend

Cover gemaakt door Nick Schot & Niels van 't Hoff

Declaration

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form or by any means electronic or mechanical, including photocopying, recording, or by any information storage and retrieval system, without permission in writing from the author.

© 2011, Niels A. van 't Hoff

The copyright of the Master thesis rests with the author. The author is responsible for its contents. RSM is only responsible for the educational coaching and cannot be held liable for the content.

*Opgedragen aan Robbert Jan Stuit, MScBA
Mijn vriend, mentor & oud-huisgenoot
Ik ben blij en trots je te kennen Rob,
dat we nog maar veel mooie momenten mogen meemaken!*

Voorwoord

Het afronden van deze scriptie is voor mij een bijzonder moment. De afgelopen twee jaar avondstudie aan de RSM Erasmus Universiteit hebben een grote impact op mij gehad. Niet alleen ben ik veel wijzer geworden, maar ook heb ik een hoop moeten nalaten. Het is erg intensief geweest en zeker ook voor mijn sociale omgeving. Mijn ouders, zusters en grootvader die mij alleen nog op verjaardagen zagen, mijn toenmalige vriendin die mij alleen nog achter boeken en beeldschermen zag, vakanties die beperkt werden tot weekendjes weg, mijn vrienden die mij twee vrijdagen per maand bij een *social drink* zagen en dan vroeg weer weg, want geen weekend bleef ongemoeid voor mijn werkzaamheden voor de universiteit.

Ondanks dit alles heb ik een supertijd gehad en zou het zo allemaal opnieuw doen. Ik ben een beter man geworden, een gift die niet voor iedereen is en waarvoor ik bijzonder dankbaar ben. Ik heb veel geleerd, buiten analytisch denkvermogen en een kritische blik, ook als mens.

Een dankwoord is sowieso op zijn plaats hier, dank voor de vrijheid die iedereen mij gegeven heeft, begeleiding en een luisterend oor wanneer nodig. Maar hier ligt het, het eindproduct van de laatste twee jaar. Hier zullen wij zien of wij na twee jaar erin geslaagd zijn om Dr. Juup Essers' eerste college te quoten: "We gaan jullie leren lezen en schrijven". Ik wens jullie veel leesplezier, maar niet voor ik mijn dank uitspreek naar de volgende personen die mij tijdens het schrijven van mijn scriptie of in die twee jaar van mijn master studie bijgestaan hebben:

Academische staf:

Prof.dr. Alexander J.J.A. Maas (*mijn begeleider*)
Dr. Gerard C.A. Elshoud (*mijn co-reader*)
Dr. Marc Baaij (*Academisch Directeur*)
Drs. Job Hoogendoorn (*Algemeen Directeur*)
Drs. Esther Blom (*Programma Manager*)
Drs. Maritza Essenius (*Programma Assistent*)

Familie:

Jaap H. van 't Hoff (*mijn vader*)
Linda van Bergen (*mijn vaders vriendin*)
Yvonne H.M. Spetter (*mijn moeder*)
Emanuel Spetter (*mijn grootvader*)
Anémone A. van 't Hoff (*mijn zuster*)
Nick R.M.N. Schot (*mijn zwager*)
Merel D. van 't Hoff (*mijn zuster*)

Nabije vrienden (Alfabetisch):

Milân R.J.A. Darius BBA
Niels O. Emmerik BEc
Eline F. van der Gaast MScBA MSc
Björn Rouss
Robbert Jan Stuit MScBA
Alexandra van der Vliet BBA
Sjoerd Vos BBA
Ronald de Vreede BBE

Samenvatting

Voor u ligt mijn doctoraalscriptie aangaande de relevantie van emoties voor de bedrijfskunde. Hier treft u een samenvatting aan van de onderzochte en besproken theoriën van de filosofen, de psychologen en de sociologen. De conclusies die hierop gebaseerd zijn treft u in het laatste hoofdstuk aan.

Filosofen

Hetgeen wij gezien hebben in dit hoofdstuk is dat de filosofen de emoties beschouwen vanuit het menselijk brein. Hierdoor is het niet mogelijk om een stelling in te nemen over emoties aangaande wat wij bij anderen zien. De emotie moet ervaren en geanalyseerd worden. Hetgeen wij dus wel kunnen vaststellen bij emoties zijn fenomenen. Sartre heeft hierdoor opgeroepen voor een fenomenologisch-psychologische visie op emoties.

Alle in dit hoofdstuk besproken filosofen hebben ons laten zien dat emoties dienen ter bescherming van het individu. In het geval dat een doel van het individu beïnvloed wordt, zal het individu emoties ervaren, zei het positief of negatief, afhankelijk van op welke wijze het doel wordt beïnvloed. Nussbaum heeft voor deze theorie de grootste toevoeging gedaan met de introductie van haar Eudaimonistische visie. Emoties beschermen onze doelen en stellen ons in staat om voort te bestaan. De menselijke ratio is meester over de emoties, een theorie die al bij de filosofen wordt geaccepteerd sinds Aristotelis. Emoties zijn echter rationeel en ontstaan in een cognitief-evaluatief proces. Daardoor is het mogelijk tot op een bepaald niveau om invloed uit te oefenen op emoties. Wat dit echter tegenspreekt is Sartre's magische wereld. Daar ligt de grens waar de mens invloed kan uitoefenen op de emotie. Deze zogeheten magische wereld bepaald namelijk de visie waarmee het individu de wereld ervaart. Wat hierin mee speelt is de gradatie van de intensiteit van de emotie, hoe intenser de emotie, hoe complexer hierover meester te worden. Nussbaum had reeds als voorbeeld geschetst dat de Grieken meerdere benamingen en gradaties hadden voor "liefde" en de Romeinen voor "woede". Zo vinden wij het allen irreal om woede te ervaren over een gestolen paperclip, maar woede over een gestolen liefde heeft geresulteerd in grootse mythen, bestseller boeken en blockbuster Hollywood producties.

Mythen, boeken en films, allen een vorm van communicatie. En communicatie is ook de hedendaagse reden voor emoties. Dat stelt Cornelis en zien wij ook terug bij de Nussbaum wanneer zij over culturele emoties spreekt. Door het uitten van emoties tonen wij aan onze sociale omgeving wat wij willen, vinden en verwachten.

Psychologen

Verschillende psychologische disciplines leggen een andere nadruk op emoties. Frijda als functioneel psycholoog toont ons wetmatigheden en functionaliteit van emoties, Weick als organisatiepsycholoog heeft ons de hiërarchische en sociaal constructieve kant van emoties doen inzien en Ashkanasy et al als management psychologen hebben ons de rationele, calculerende kant van de emoties doen ontmoeten.

Psychologen richten zich in de eerste plaats op individuen en daarna op groepen, hierdoor verschilt de visie op emoties onderling en ten opzichte van andere disciplines. De psychologen hebben een meer rationele visie op de emoties, dat zien wij onder andere terug in de wetmatigheid van Frijda en de invloed die een leider op een ander heeft van Weick. Emoties zijn bij de psychologen meetbaar en extern vast te stellen.

Emoties zijn dus wetmatig, u hebt bij de negen wetten van Frijda gezien hoe de mens in bepaalde omstandigheden emotioneel zal reageren. Emoties zijn echt, wanneer deze effect hebben op het affectief of fysiek bestaan van een individu, wanneer deze een uitvoeringsvorm kennen. Maar hoe zit het met het effect op onze omgeving, als die emoties uitgevoerd en echt zijn. Emoties hebben een groot aandeel in ons relationeel bestaan. Een leider is geaccepteerd tot in hoeverre zijn ondergeschikten hem accepteren. Die acceptatie is gecreëerd op basis van het patroon van allianties en de relaties die de ondergeschikten onderling hebben. Weick heeft ons dit uitvoering laten zien.

Net als de filosofen, stellen de psychologen ook dat de emotie rationeel is, echter, bij de psychologen is de rationaliteit een meetbare entiteit. Weick stelt dat mensen calculerend en intentioneel te werk gaan en hun handelen rationeel is, ook de emotionele handeling. Slechts de bounded rationality beperkt de mens in zijn macht over de rationaliteit, wij mensen hebben slechts in die mate macht over de situatie naar gelang wij de situatie begrijpen. De psychologische visie op emotionele rationaliteit omvat de de normatieve variant van rationaliteit, oftewel, dat de emotie opgewekt wordt die resulteert in de meest voordelige of gepaste gedragingen, afhankelijk van de situatie.

Deze emoties, die zorgvuldig op iedere verschillende situatie ontstaat is ook afhankelijk van de sociale context. Door de interactie met onze sociale omgeving staan wij de ontwikkeling van bepaalde emoties toe. Weick heeft ons laten zien dat via de act, interact, dubbel-interact waarde wordt gegeven

aan onze communicatie, waardoor onderling gedrag de ontwikkeling van emoties toestaat. Hoe meer een individu betrokken is bij een ander individu of een groep, hoe intenser de emotie die bij dit individu of deze groep ontstaat of ontwikkelt. Alport noemde dit *partial inclusion*, individuen zijn allen deels betrokken bij groepen personen en dus ook deels emotioneel met betrekking tot deze groepen. De interactie binnen groepen is voor de psychologen een belangrijk onderdeel. Naast de *partial inclusion* van Alport is er ook de *Affective Events Theory* Weiss en Cropanzano waarin uitgelegd wordt hoe gebeurtenissen en emoties elkaar beïnvloeden (Afbeelding 4) en de *cognitive appraisal theory* van Paterson en Härtel waarbij veranderingen en de invloed daarvan op het individu worden ingeschat, waardoor een bepaalde emotie ontstaat. Of de *organizational justice theory* van Greenberg, waarbij aandacht is voor hoe eerlijk een individu een gebeurtenis waardeert. Deze theorieën tezamen tonen aan dat de mens emoties naar inclusiviteit van groepen ontwikkelt, hoe rechtvaardig wij de gebeurtenissen vinden, en welk gedrag wij gepast vinden in groepsituaties en veranderingen. Hierin herkennen wij de eudaimonistische visie van de filosoof Nussbaum uit het vorige hoofdstuk. Ook de psychologen tonen aan dat emoties een beschermingsmechanisme zijn. Zo stelt Kiefer dat bij verandering emoties angst, vreugde en woede prominent aanwezig zijn, dit zijn beschermende emoties. Veranderingen en alles wat ‘anders’ is maakt de mens banger en laat ons sneller denken dat bescherming nodig is. Ayoko & Härtel hebben dit met het verhoogde aantal conflicten binnen een cultureel heterogene werkgroepen aangetoond.

Al deze emoties dienen ons dus te beschermen, wetmatig, individueel of in een groepsproces. De mens is in staat deze emoties te evalueren, wij kunnen nagaan of de emotie wenselijk is en deze bijsturen waar nodig. Dit is niet alleen een wetmatigheid van Frijda zoals in de Law for Consequence, maar ook terug te vinden in attunement van Eide.

Sociologen

De sociologen richten zich op de interactie tussen (groepen) mensen. Bij de sociologen vinden we economische grondslagen bij het menselijk handelen. Zo heeft Turner (2005) gesteld dat *exchange theories* zijn afgeleid van *behavioristische psychologie* en *neo-klassieke economie*. Via de exchange theories wegen mensen het handelen af op de verwachte consequentie, zei het een beloning of straf. Waardoor de mens continu calculeert of de investering die bij de handeling gepaard gaat, zal resulteren in winst. Indien de verwachtingen ontmoet worden of het individu beloond wordt, ervaren mensen positieve emoties en vice versa. "Emotions are aroused under two basic conditions: (1) meeting or falling to meet expectations in a situation; and (2) receiving positive or negative sanctions" (Turner 2007a, 2008, 2010a, 2010b, in Turner, 2011, p 18). Deze theorie wordt gevalideerd door Homans, die zich baseert op behavioristische theorieën van Skinner. Blau completeert de theorie van emoties is gebaseerd op de principes van *wederkerigheid* en *gerechtigheid* en dat de mens op zoek is naar een equilibrium waarin kosten en beloningen gestabiliseerd zijn en er normatieve afspraken zijn wat verwacht kan worden. Emerson (in Turner, 2005) stelde dat bij al het voorgaande de afhankelijkheid tussen actoren een cruciale rol speelt en stelde daarvoor de formule $P_{AB} = D_{BA}$ vast.

Aanvullend op de machtsafhankelijkheid merkt Turner op dat er *status positions* en *power positions* zijn. Status is een positie die aan een individu gegeven wordt door een ander individu en power wordt door een individu afgedwongen.

Robert Thamm (1992, 2004a, 2004b, in Turner, 2005) argumenteert dat universele proporties van groepsstructuren tijd en plaats te boven gaan. Joseph Berger (in Turner, 2005) introduceert de term *Affect expectation state*. Turner (2011) wijst ons op vier hoofdrollen waarin de mens zich bevindt: *Role-identiteit*, *Groeps-identiteit*, *Sociale-identiteit* en *Kern-identiteit*. Een individu kan zich gelijktijdig in een aantal rollen bevinden en daarmee deels inclusief bij een groep betrokken zijn.

Hochschild (1979) heeft diep (*deep*) en oppervlakte acteren (*surface acting*) vastgesteld. Een theorie waarnaar veel gerefereerd wordt binnen zowel de sociologie als in de andere disciplines. Bij deep acting poogt een individu opwinding voor bepaalde gevoelens te ontwikkelen zodat de gewenste emotie getoont kan worden in een situatie. Bij surface acting manipuleert een individu zijn expressieve gebaren in de hoop dat dit geacteerd gedrag hen in staat stelt de passende emotie te ervaren. Minder prominente onderdelen van deze theorie zijn *body work* (fysiologische reacties beïnvloeden) en *cognitive work* (waarbij een individu herinneringen oproept om de gepaste emotie tot uiting te kunnen brengen). Dit allemaal om aan de uitingsregels (*display rules*) te voldoen; de maatschappelijke verwachtingen qua emoties. Afhankelijk van hoe lang dit voor een individu vol te houden is hangt samen met het emotioneel uithoudingsvermogen (*emotional stamina*) van een individu.

Het ontstaat van emoties gaat volgens Turner (2011) terug tot in onze voorvaders de *hominids*. De *amygdala*, waar emoties ontstaan, van de mens is vele malen groter dan bij vergelijkbare diersoorten. De sociologen LeDoux (1996) en Turner (2000) stelden al dat emoties ontstaan via cerebrale fysiologische processen, ons neurostelsel, hormonen en het bewegingsapparaat.

Ook de sociologen zien emoties als rationeel, zo zien wij onderstreept door Weber (1922/1968), Parson (1951), (Damasio, 1994/2003), Pixley (2002), Barbalet (2002) en Turner (2005). De sociologen zien emoties ook als een beschermingsmechanisme. Turner (2011) heeft hierover een uitgebreide *defensieve strategieën* theorie op geschreven.

De stratificatie van emoties heeft bij de sociologen veel economische grondslagen, waar Turner (2011) stelt dat stratificatie begint met de onevenredige distributie van gewaardeerde middelen. Dit geldt ook voor emoties. Turner (2011) en Barbalet (1998) hebben vastgesteld dat er meer negatieve emoties plaats vinden onder de lager klasse in de samenleving, aangezien de maatschappij zo is ingericht dat de elite de meeste positieve emoties ervaren zal. Blau (1977) introduceert *catagoric units*, waarmee hij uitlegt dat deze de reden zijn waarom een maatschappij accepteert dat individuen anders worden behandeld.

Over het aantal emoties bestaat geen consensus, wel is vast te stellen dat de emoties die als algemeen geldend de primaire emoties *vreugde*, *angst*, *woede* en *verdriet* zijn naar Kemper (1987). Hiermee verschillen de sociologen van de filosoof Cornelis die ontkent dat vreugde een primaire emotie is. Aan de hand van de theorie van Plutchik (1962, 1980, 2002) blijken alle andere emoties te ontstaan door de primaire emoties te mengen.

Naar Barbalet (2002) zijn emoties niet mechanisch, daar emoties nimmer dwingend maar toenemend in sterkte zijn. Emoties hebben betekenis in de context van de relaties, naar Burkitt, dit ligt in lijn met de psycholoog Weick.

Inhoudsopgave

I	Introductie	7
	Probleem stelling en relevantie	9
	Filosofen	9
	Psychologen	10
	Sociologen	10
II	Methodologie	11
	Onderzoekskader en vragen	13
	Onderzoeksmethode en Onderzoeksaanpak	13
	Conceptueel model	14
III	Theoretische hoofdstukken	15
	Filosofen; Meester en Slaaf	17
	Sartre: De magie als verstoring van de wereld	19
	Nussbaum: Emoties als vorm en landschap van ons geestelijk en sociaal leven	24
	Cornelis: Le coeur a ses raisons, que la raison ne connait pas. (Pascal, 1662)	30
	Conclusies	34
	Psychologen; van het passieprincipe tot wetmatigheid	36
	De wetten van Frijda	36
	Weick's relaties maken het verschil	40
	De emotionele organisaties van Ashkanasy et al	44
	Conclusies	52
	Sociologen; emoties in groepen	54
	Introductie	54
	Turner's emotionele homo economicus	55
	Barbalet's sociale emoties	63
	Conclusies	64
IV	Onderzoeksbevindingen	67
	Antwoorden op vraagstellingen bij filosofen	69
	Antwoorden op vraagstellingen bij psychologen	72
	Antwoorden op vraagstellingen bij sociologen	75
V	Conclusies	77
	Conclusies	79
	Relevante concluderende stellingen	80
	Verder onderzoek	80
	Beperkingen	81

Deel I

Introductie

Mijn interesse voor het onderzoeken naar emoties is ontstaan tijdens de colleges van Alexander Maas waarin wij het boek van Van Dongen e.a. Een Kwestie van Verschil (1996) behandelden. Hierin bespraken wij hoe configuratieve integraties in de theorie behandeld werden. Het viel mij op dat meermaals het ongedefinieerde een rol speelde. Dit ongedefinieerde had veel weg van emoties, echter werd dit nooit als emoties benoemd. Dit ongedefinieerde blijkt een aanzienlijke rol te spelen in de gedragingen van mensen en een effect te hebben op het succes van configuratieve integraties. Na enkele colleges en gesprekken met mijn docent intrigeerde dit specifieke onderdeel mij steeds meer. Na enkele zoektochten bleek dat vanuit bedrijfskundig optiek hierin geen tot weinig onderzoek is gedaan. Ik stelde mijzelf de vraag: hoe kan ik mijn doctoraalscriptie richten op emoties? Ik wil emoties onderzoeken vanuit bedrijfskundig perspectief en zal mij in deze scriptie vooral richten op bronnen uit vooral psychologie, sociologie en filosofie, teneinde op te kunnen nagaan wat de relevantie van deze discussie is voor een bedrijfskundige. Dit afstudeeronderzoek zal theoretisch ingestoken worden. Dit betekent dat ik vooral literatuuronderzoek gedaan heb. Ik wil deze doctoraalscriptie gebruiken om met name het begrip emotie in al haar wetenschappelijke facetten te begrijpen. Daarna zal ik pogen de connecties of verschillen tussen de diverse theorieën te beschrijven en nader te inventariseren. De doelstelling hiervan is een dergelijke studie als voorstudie te gebruiken in een beoogd dissertatieproject dat dieper ingaat op de invloed van emoties in sociale processen in organisaties. Hierover is vooral geschreven door filosofen (Zoals Cornelis, Nussbaum, Pott, Sartre, Stearns, Solomon), psychologen (zoals Evans, Frijda, Weick) en sociologen (zoals Fields, Foucault, Stets, Tham, Turner). Er is echter, voor zover bekend, nog geen onderzoek gedaan vanuit bedrijfskundige optiek. Emoties zijn op grote schaal te onderzoeken in psychologische fenomenen wat zich vooral richt op definities en op systematische problemen. De laatste variant past goed binnen de bedrijfskunde, omdat dit goed toepasbaar is op organisaties. Daarom richt ik mij in deze scriptie op de systematische problematiek van emoties.

Probleem stelling en relevantie

Er is geen onderzoek verricht naar het aandeel van emoties relevant voor de bedrijfskunde vanuit haar eigen discipline. Filosofen, psychologen en sociologen hebben zich reeds eeuwen beziggehouden met vraagstellingen over emoties en zich in de laatste eeuw betrokken bij organisatorische vraagstukken hieromtrent. In mijn onderzoek zal ik nagaan hoe deze inzichten uit andere disciplines in organisaties relevant (kunnen) zijn. Deze scriptie is gebaseerd op een literatuurstudie. Een antwoord zoals een nieuw theoretisch kader op de zoektocht naar wat emoties relevant voor de bedrijfskunde zijn, gaat deze scriptie te buiten. In deze literatuurstudie schenk ik aandacht aan de hierboven genoemde drie disciplines, welke in combinatie met de hoofdvraag “*Hoe zijn emoties relevant voor de bedrijfskunde te typeren?*”, de onderstaande deelvragen tot resultaat hebben, welke vanuit mijn visie zijn gesteld:

Filosofen

- ▷ Wat is de hedendaagse functie van emotie (naar Nussbaum)
- ▷ Is er hedendaags een emotioneel verwachtingspatroon (Zoals men in de 17e het verplicht was naar de medemens een “vrolijke verschijning” te zijn)
- ▷ Mag emotie getoond worden (naar Nussbaum)
- ▷ Wat is het aandeel van emoties bij veranderingen (Sartre, Cornelis)
- ▷ Zijn emoties de slaven van de ratio of luistert de ratio naar de emotie (naar Aristotelis en Sartre)
- ▷ Hoe beïnvloeden emoties de ethiek (Cornelis)
- ▷ Zijn emoties nodig om iets te bereiken in het leven (naar Kant)
- ▷ Gebruiken mensen emoties om zich aan te passen aan de wereld (Heidegger, Sartre)

Psychologen

- ▷ Wat is emotionele wetmatigheid (naar Frijda)
- ▷ Zijn emoties regulatief (Frijda, Weick)
- ▷ Zijn emoties rationeel (naar Weick)
- ▷ Is er interactie tussen emotie en cognitie (Weick, Ashkanasy et al)
- ▷ Wat is het aandeel van emoties bij veranderingen (Frijda vs Ashkanasy)

Sociologen

- ▷ Hoe zijn emoties onder te verdelen (Thamm vs Plutchik en Turner)
- ▷ Hoe kunnen de 72 emoties in beeld worden gebracht (Thamm)
- ▷ Zijn deze 72 emoties compleet, of kunnen deze nog worden aangevuld (Thamm)
- ▷ Hoe zijn deze emoties aan elkaar verbonden (Thamm)
- ▷ Hoe krijgt emotie betekenis (Fields: in de context)

- ▷ Wat is de rol van emoties bij ongelijke situaties (Bijvoorbeeld hiërarchie; Barbalet)
- ▷ Hoe oprecht zijn emoties (Turner)
- ▷ Wat is de functie van het tonen van gewenste emoties en wat zijn de consequenties (Thamm)
- ▷ Kunnen mensen vervreemden van zichzelf door deep acting (Lively vs Hochschild)

In het hoofdstuk over de bevindingen van het onderzoek en de conclusies zullen de discrepanties worden benoemd en verder uitgewerkt, teneinde een theorie te vormen over de functionaliteit en positie van emoties binnen de bedrijfskunde. De antwoorden op de voorgaande subvragen per discipline in mijn onderzoek zullen ertoe leiden dat ik de vragen binnen mijn onderzoekskader kan beantwoorden. De wetenschappelijke relevantie is het vergelijken van de theorieën die bekend zijn en de mogelijke betrekking binnen de bedrijfswetenschappelijke context. De management relevantie is het ontwikkelen van een toepasbare theorie hoe emoties te betrekken binnen organisaties. Van Dongen c.s. heeft met de ontwikkeling van de sociale integratietheorie reeds geclaimd dat mensen niet kunnen functioneren in een sociaal vacuüm (Van Dongen e.a. 1996, p. 236). Dit geeft des te meer de significantie aan van het onderzoek naar de invloed van emoties. Ik poneer hierbij de stelling, dat er is geen sociale interactie zonder emotie mogelijk is. Weick (1999) heeft de noodzaak van onderzoek naar emoties in business research al aangegeven: “What is striking to both of us in our nominations of powerful ideas is that emotion seems to play a central role in all of them. This is all the more striking because emotion is also something we find lacking in many of the theories that dominate organizational studies” (Weick 1999, p. 1). Ook heeft Weick eerder aangegeven dat het van belang is dat vanuit meerdere disciplines onderzoek wordt gedaan naar menselijk gedrag, zo schrijft hij:

Thus, in commitment to study group behavior defined in terms of individual behaviors is *not* also a commitment to translate sociology into psychology. The basic questions in group research are: What happens when certain individuals are put together to perform a task? How do we describe the action that takes place? How do we predict what will happen? The field of psychology has no monopoly on answers to these questions. The economist, political scientist, philosopher, sociologist, and anthropologist all have valid explanations of behavior (Weick, 1969, p. 32).

Met dit in ogenschouw wil ik mijn aandeel doen met betrekking tot onderzoek binnen de bedrijfskunde. Velen hebben reeds een oordeel over emoties of gedragingen van individuen binnen organisaties, maar allen behoren tot een andere discipline dan de bedrijfskunde. Het wordt tijd dat een bedrijfskundige zijn licht laat schijnen over het aandeel van emoties binnen organisaties.

Deel II

Methodologie

Onderzoekskader en vragen

Mijn aandachtsgebieden in dit onderzoek richten zich op:

- ▷ Waarom apart kijken naar emoties
- ▷ Is er verschil tussen emoties en cognitie
- ▷ Zijn emoties irrationeel of juist rationeel (zie Pott 1993, Frijda 2007, Lively 2006)
- ▷ Welke ordeningen van emoties zijn opportuun (zie Plutchik 1980, Kemper 1978 en Themm 2006)
- ▷ Wat betekent emotie binnen de werkomgeving (Fields e.a. 2006)
- ▷ Hoe verhouden emoties zich binnen hiërarchie (Fields e.a. 2006)
- ▷ Waarom passen mensen emoties aan op de werksfeer (Lively 2006)
- ▷ Wat is de hedendaagse positie van emoties (binnen bedrijven) (Solomon 2003)
- ▷ Wat zijn de verschillende denkbeelden met betrekking op emoties in het Westen en het Oosten (Schipper 2009 VS voorgaande literatuur)

Onderzoeksmethode en Onderzoeksaanpak

Dit onderzoek is uitgevoerd op een descriptieve en analytische wijze. Dit betekent dat het onderzoek is gedaan om bevindingen te beschrijven (descriptief onderzoek) en om fenomenen te analyseren en uit te leggen (analytisch onderzoek) (cf. Collis & Hussey, 2009, pp. 5 - 6). Ik volg in mijn benadering een mengeling van conventionele en postmoderne principes. Het postmoderne paradigma is erg ruim en doordat ik onderteken dat emoties ontstaan binnen de context en de sociale interactie volg ik binnen het postmoderne paradigma het sociaal-constructivistisch paradigma. Hierover schreef Nussbaum

Het erkennen van sociale constructie leidt ook tot de erkenning van onze emoties elementen hebben die we niet zelf hebben gemaakt. Dat geldt natuurlijk in zekere zin voor elke opvatting van emoties, maar volgens het sociaal-constructivistische standpunt behoren veel, zo niet alle elementen tot een specifieke soort en zijn het dusdanig intelligente delen van de menselijke activiteit, dat ze in principe en binnen bepaalde grenzen door een andere intelligente menselijke activiteit kunnen worden veranderd (Nussbaum, 2009, p. 156).

Hierin werd gezocht naar verschillende interpretatieve grondslagen, maar aangezien ik pragmatisch te werk gegaan ben is er ook een neiging naar de conventionele wetenschapsaanpak zichtbaar. Zo stelt Turner "These subcortical transformations suggest that the enhanced use of emotions to forge social bonds in human is not purely cultural. There is a hardwired basis for enhanced emotionality lodged in the subcortical regions of the brain" (Turner, 2005, p. 8) en Barbalet "Emotions are not simply in individual acts of conformity but in social interactions more broadly" (Barbalet, 2002, p. 3), wat mijn punt aangeeft waardoor niet verder gekeken dient te worden dan het sociaal-constructivistisch paradigma.

Conventioneel onderzoek van andere wetenschappers is gebruikt binnen mijn onderzoek. Ik ben hermeneutisch te werk gegaan, waarbij de focus ligt op de interpretatie en het begrip van teksten in de context van de onderliggende historische en sociale krachten (cf. Collis & Hussey, 2009, p. 78). Fields e.a. (2006) beschrijft hoe diverse symbolisch interactieve wetenschappers via auto-etnografie bij de eigen emotie en ervaring te rade gaan om zo tot theorievorming te komen. Wat betreft de verklaring van diverse beschrijvingen van emoties heb ik deze getracht te beschrijven door o.a. gebruik te maken van deze techniek. Dit is een geaccepteerde techniek, zo kunnen wij lezen in stellingen van Sartre en Jones & Rittman;

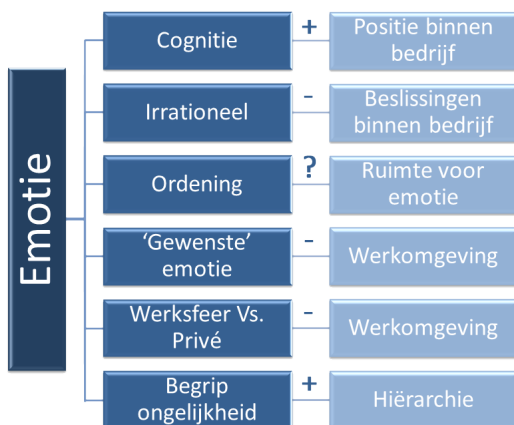
"Zo aanvaardt de menselijke werkelijkheid die *mij* is zijn eigen wezen door het te begrijpen. Dit is mijn begrijpen. Ik ben dus van eet af aan een wezen dat min of meer vaaf zijn werkelijkheid als mens begrijpt, en dat betekent dat ik mij mens maak door mij als zodanig te begrijpen. Ik kan mijzelf dus ondervragen en op grond van deze ondervragingen een analyse van de menselijke werkelijkheid, die een antropologie tot fundament kan dienen, tot een goed einde brengen" (Sartre, 1963, p. 14).

Given awareness of the congruence between our own emotional experiences and display inclinations, it is entirely reasonable for us to expect such congruence in others. In fact, wide recognition of certain emotional display strongly suggests that we understand others' smiles to mean the same thing as our own" (Jones & Rittman, in Ashkanasy e.a., 2002, p. 101)

Fiels e.a. (2006) claimt verder "Because meaning emerges in social settings through interaction, researchers must enter those settings and observe interactions in order to understand the meanings people negotiate, experience, and attach to social life (see also Goffman 1989)" (Fields e.a., 2006, p. 173). Het voorgaande punt geeft het belang aan van het onderzoeken van theorieën in diverse sociale contexten. Ik heb een zo eclectisch mogelijke hoeveelheid literatuur vergeleken om een zo compleet mogelijk beeld te krijgen van de inhoud en betekenis over emoties. Eerst zijn diverse inzichten op emoties ontwikkeld, waarna bekeken werd hoe de overeenkomsten en verschillen zich verhouden tussen de diverse wetenschappelijke visies vanuit de diverse disciplines. Hierop volgend werd bekeken in hoeverre deze principes bruikbaar zijn in de bedrijfswetenschappen.

De onderzoeksgrenzen beperken zich tot de relevante literatuur over emoties. Het onderzoek is beperkt tot literatuuronderzoek en als empirische component zal de toets aan de relevante bedrijfskundige praktijk secundair verkregen zijn. Met betrekking tot de empirische onderzoeken claimt Fields e.a. "As Kleinman and Copp (1993) noted, researchers who study others' emotions also have their own emotional reactions to the people they study and the setting in which they have immersed themselves" (Fields e.a., 2006, p. 174). Hoewel ik geen empirisch primair verkregen data in mijn onderzoek heb verwerkt, moet ik rekening houden met mijn eigen emoties en hoe deze voor mij een bias kunnen zijn in mijn onderzoek. Waar noodzakelijk zal ik deze bias benoemen.

Conceptueel model

Figuur 6: Conceptueel model

Uitleg bij het conceptueel model

- ▷ Beter begrip van cognitie bij emoties leidt tot een beter begrip van de emotionele positie binnen het bedrijf
- ▷ Irrationele emoties leiden tot negatieve beslissingen in het bedrijf
- ▷ Het is nog onbekend of de ordening van emoties en het inzicht hierin zal bijdragen aan de ruimte voor emoties binnen bedrijven
- ▷ Het tonen van de 'gewenste emotie' heeft negatieve invloed op de werkomgeving, omdat medewerkers door deep acting vervreemd raken van zichzelf en dit hun beslissingen beïnvloed. Zij waren immers aangenomen met een ander karakter.
- ▷ Door tijdens werk een ander emotioneel mens te zijn heeft dit negatieve invloed op de werkzaamheden, dit, omdat geïmpressioneerde emoties afwijken van normaal gedrag en irregulariteit in beslissingen een negatieve invloed heeft.
- ▷ Beter begrip voor ongelijkheid brengt emotionele rust binnen hiërarchie

Deel III

Theoretische hoofdstukken

Emoties, de complexe drijfveren in het leven. Emoties zijn gezegd de oorzaak van de extremen waar de mens toe in staat is, liefde en moord. En uiteraard alles hier tussenin. Ik heb in mijn onderzoek getracht een beeld te krijgen van emoties en hoe deze toe te passen zijn in de bedrijfskunde. Om dit te verwezenlijken heb ik drie pilaren opgesteld van de filosofen, de psychologen en de sociologen om zo inzicht in de verschillen tussen deze disciplines te kunnen waarnemen en beschrijven. Ik wil mijn theoretisch kader insteken met een quote van de socioloog Turner, om het belang van emoties aan te geven:

Moreover, with just a moment's thought, it immediately becomes evident that emotions are the "glue" binding people together and generating commitments to large-scale social and cultural structures; in fact, emotions are what make social structures and systems of cultural symbols viable (Turner, 2005, p. 1).

Filosofen; Meester en Slaaf

Om emoties te begrijpen is het belangrijk te bekijken hoe hier tegenaan wordt gekeken door de jaren heen. Alvorens met een eerste perspectief te starten, ligt het in de rede samen te vatten wat twee mensen over deze historie melden: Stearns en Salomon. De sociaal historicus Peter Stearns schrijft in *History of Emotions: Issues of Change and Impact* over de geschiedenis van emoties het volgende:

More generally, the constructivist theory of emotion, generated by several social psychologists as well as sociologists, argues that emotions should be interpreted primarily in terms of the social functions they serve; constructivists also correctly note that as social functions frequently change, emotions will shift substantially as well (Averill, 1980, 1982, in Stearns, 2003, pp. 16-17).

Stearn wil ons erop wijzen dat emoties andere functies hebben door de tijd heen. Door een goed beeld te ontwikkelen van de positie van emotie bij de sociale functie in bepaalde periodes en deze verschuivingen te onderzoeken kan bepaald worden welke emotie noodzakelijk is in deze tijd. Onderzoek naar emoties door de tijd heen zijn sinds het begin van de vorige eeuw binnen de historische psychologie als belangrijk gekenmerkt. Johann Huizinga heeft in 1927 reeds emotioneel relevante data gepresenteerd uit de Middeleeuwen. Toch heeft deze vorm van onderzoek pas in de jaren zestig van de vorige eeuw de benodigde hoeveelheid aandacht gekregen, onder andere door Erik Erikson (1958). Een decennium later werden emoties vooral onderzocht binnen familiebanden. Voornamelijk ouder-kind relaties en aanpassingen in de omvang van het gezin waren te onderzoeken onderwerpen. Hierover schrijft Stearns "The social history of emotion-the effort to trace emotional norms in groups of relatively ordinary people and their impact on key institutions of daily life-was born above all from the progressive extension of family history" (Stearns, 2003, p. 18). Zo was naar onderzoek van Stone (1977), Flandrin (1979), Trumbach (1978) en Shorter (1975) één van de eerste onderzoeken naar emoties gericht op agressie. Zij ontdekten dat Europese families langer agressie (woede) accepteerden als onderdeel van de familie hiërarchie tot in de 18e eeuw dan Amerikaanse families, die dit ondervonden tot in de zeventiende eeuw (Stearns, 2003, p. 18). Later is er onderzoek naar de tegenhanger *liefde* gedaan en hoe deze verlovings kon breken. Vroeger waren huwelijken een economische eenheid die de positie van de elite in Europa en later in Amerika veilig kon stellen. Men huwde om economische redenen, later uit liefde.

In de jaren tachtig van de vorige eeuw werd voornamelijk onderzoek gedaan naar de hoofdemoties angst, woede, afgunst, jaloezie, schaamte, schuld, en verdriet. Deze onderzoeken begonnen zich te richten op de invloed van de werkvloer, religie, vrije tijd besteding, emotionele symboliek en juridische standaard binnen familierelaties (Stearns: 2003, p. 19). Desondanks bleef er een fixatie op de ouder en vooral moeder-kind rol bestaan in de onderzoeken om emotionele verbanden aan te tonen. Gillis (1985), Leites (1986) en Stearns & Stearns, (1988) concludeerden dat er een verschuiving kwam in emotionele relaties toen in de late zeventiende en begin achttiende eeuw liefdesrelaties romantischer en liever werden. Deze verandering is voornamelijk tot stand gekomen door de vollere betekenis. Dezelfde reden voor verandering blijkt zich bij meerdere emotionele verschuivingen voor te doen. Hieruit is op te maken dat ondanks de toenemende complexiteit mensen behoefte hebben aan dieper begrip en erkenning. In de zeventiende eeuw werd het bijhouden van een dagboek plots gangbaar. In verschillende van deze dagboeken zijn teksten gevonden, die aangeven dat men het naar hun medemens verplicht waren om een

vrolijke verschijning te zijn (Carol & Stearns, 1988, in Stearns, 2003, p. 22). Het mag duidelijk zijn dat men daar tegenwoordig anders over denkt. Tegenwoordig vindt men het belangrijk om alle emoties te kunnen en mogen tonen, in ieder geval in de privé sfeer. Later onderzoek naar liefde in de negentiende eeuw (Stearns, 1989; Lystra, 1989) bracht naar voren dat jaloezie in die tijden werd gezien als een puur vrouwelijke emotie en ontstond door zelfloosheid. Alleen liefde kon bestaan bij zowel man als vrouw. Alle negatieve emoties werden verbonden aan een bepaalde sekse: woede was voor mannen, angst voor vrouwen. Pas in de jaren twintig van de vorige eeuw is de weerstand tegen negatieve emoties af gaan nemen, de sekse-link, emoties behorende bij een bepaald geslacht, werd monddood gemaakt voor een meer uniforme standaard van emotionele controle (Stearns, 2003, p. 23). Wat duidelijk wordt aan de hand van de keuze van alle genoemde onderzoekers, is dat men zich dient te richten op een gelijksoortige samenleving. In de bovengenoemde onderzoeken was dat West-Europa en Noord-Amerika.¹ Emoties hebben verscheidene veranderingen in wetgeving, politiek gedrag en militair beleid teweeg gebracht, zo schrijft Stearns. Emoties voeden vaak veranderingen en in toenemende mate ook de consequenties van deze veranderingen (Stearns, 2003, p. 27). Hiermee staat Stearns lijnrecht tegenover Frijda, die eerder claimde dat verandering verantwoordelijk is voor emoties (Frijda, 1986). Dit bevestigt mijn verwachting dat emoties leiden tot verandering en conflicten. Er lijkt echter een wisselwerking tussen de twee, vanuit psychologische optiek veroorzaken veranderingen emoties, maar vanuit filosofische optiek zijn het de emoties die verandering teweeg brengen².

Na de uitgebreide visie van de historicus Stearns betrek ik nu vanuit de filosofie Robert C. Solomon, die een uitgebreide visie op de historie beschrijft. Solomon claimt dat de filosofen zich reeds bezig houden met emoties sinds Socrates en zijn leerling Plato, met name omdat emoties gezien werden als gevaar voor de ratio en daarmee een gevaar voor de filosofie (Solomon, 2003, p. 3). Solomon geeft ook aan dat emotie in de oude filosofie altijd ondergeschikt is geweest aan ratio. “Sometimes emotions are dismissed as mere feelings and physiology, utterly unintelligent, even sub-human. In reaction, emotions are then ascribed the virtues of true wisdom; they are defended as the proper masters of reason and even the very foundation of our being-in-the-world” (Solomon, 2003, p. 4). Hierbij komt de eeuwenoude metafoor van Socrates naar boven van Meester en Slaaf, waarin ratio de meester is en emotie de slaaf³. Plato maakt de driedeling van de ziel: ratio, geest en eetlust. Hierover blijken emoties te worden verspreid als onderdelen van deze drie hoofd delen van de ziel. Aristoteles claimde hierna in zijn retoriek dat emoties iemands conditie zodanig leiden, dat deze transformeert, waardoor zijn oordeel wordt beïnvloed. Dit gaat gepaard met plezier en pijn. Voorbeelden van emoties zijn woede, angst, medelijden evenals de tegenhangers hiervan. Aristoteles benoemt echter niet wat deze tegenhangers zijn (Solomon, 2003, p. 4). Aristoteles onderzoekt met name woede en stelt hierbij ethische waarden op. Tot dus ver is te zien dat emoties vooral ondergeschikt zijn in de visie van de filosofen en onderdeel van de ethiek. Hoewel emoties de waarneming kleurt werden ze niet gezien als beslissingsfactoren. Vandaag de dag is dit anders. Later, in de Romeinse tijd, zo schrijft Solomon, werden emoties vooral gezien als misleidende waardeoordelen. Dit kwam voornamelijk omdat het vooruitzicht van burgers levend in het Romeinse Rijk voornamelijk geconfronteerd werden met negatieve emoties. De Stoïcijnse school werd door Zeno opgericht in die tijd, die predikte dat mensen verlost moesten leven van passie en emotie. Na Aristoteles werden emoties in de Middeleeuwen wederom onderzocht in het kader van ethiek, zo schrijft Solomon (2003). De negatieve emoties werden onder het Christelijk bewind voornamelijk afgedaan als zonden en door Thomas van Aquino werden de hogere emoties (zoals liefde, hoop en geloof) niet geclassificeerd als emoties, maar als ratio (Solomon, 2003, p. 6). Ook meent Solomon dat René Descartes met betrekking tot emoties het lichamelijke en het dierlijke van elkaar scheidde, vasthoudend dat het verstand los staat van het lichaam en beesten dus geen verstand hebben. Emoties zijn naar Descartes onmiskenbaar de interactie van het verstand en het lichaam. Descartes beschrijft de emoties vooral als een fysiologisch proces, dat in combinatie met het gevaar van iets een bepaalde emotie opwekt. Hoewel in het stuk de ziel ook betrokken wordt bij het geheel zien we in deze periode een duidelijke verschuiving van de positie van emoties. De band van meester en slaaf wordt minder prominent en er worden meer fysiologische aspecten benoemd en onderzocht. Hume, een uitgesproken voorvechter van de verlichting, drong erop aan dat menselijke passie recht heeft op een centrale positie en aandacht. In plaats van gedegradeerd te worden tot de marge

¹Uit mijn eigen internationale ervaring ben ik het hiermee eens en ben van plan hetzelfde te doen. Dit, omdat culturele verschillen zorgen voor verschillende emotionele vrijheden en reacties. Zo is het bijvoorbeeld in Japan niet normaal als man tegen je vrouw te zeggen dat je van haar houdt. Daarvoor is een speciale dag ingesteld waarop je als man op een zeepkist gaat staan en zo hard mogelijk schreeuwt in het Japans “Ik houd van mijn vrouw”, waarna de echtgenote die daarnaast staat in tranen uitbarst van, wat ik verwacht, vreugde. In de westerse samenleving is het tonen van liefde een vereiste in de moderne relatie en hiervoor is Valentijnsdag geïntroduceerd.

²Hieruit vloeit voort waarom het voor de bedrijfskunde interessant is om inzicht te krijgen in emoties.

³Te bedenken valt, dat ook een andere visie mogelijk is. Wellicht zijn emoties niet hetgeen waaraan wij slaafs zijn onderworpen, wat te temmen valt met de ratio als heerser. Dit onderdeel wil ik dieper uitzoeken in mijn onderzoek.

van de ethiek en filosofie (Solomon, 2003, p. 7). Hierbij zien we een verschuiving, weg van ethiek, hoewel ook bij Hume emoties een onderdeel blijven van de ethiek. Emoties krijgen nu een centrale plek in het menselijk bestaan. Een functie die meer passend is bij hoe hedendaags aangekeken wordt tegen emoties. Met Hume's theorie wordt afstand gedaan van de Meester en Slaaf metafoor. Een andere prominent van de verlichting, Emanuel Kant, versterkte het onderscheid tussen ratio en emoties (wat hij (gemoeds-)gesteldheid noemde) (Solomon, 2003, p. 8). Ook was het Kant die claimde dat niets groots gedaan werd zonder passie. Hiermee zien we een belangrijke verandering in de visie op emoties. Emoties blijken noodzakelijk voor het bereiken van grootheden, immers, passie wordt gevormd door emoties. Nietzsche gaat hierin zelfs verder door te claimen dat passie een grotere ratio heeft dan de ratio zelf. Laat in de twintigste eeuw worden emoties pas echt prominent, wanneer Heidegger in het bijzonder verdedigt dat emoties de menselijke manier is om aangepast te zijn aan de wereld. Later, zo schrijft Solomon, geïnspireerd door de schaduw van de Tweede Wereldoorlog, publiceert Jean-Paul Sartre het dunne, maar invloedrijke *The Emotions: Sketch of a Theory* (1963), waarin hij emoties als magische transformaties van de wereld beschrijft (Solomon, 2003, p. 9). Het is met dit werk dat mijn analyse een aanvang neemt.

Edoch, eerst enige voorzichtige observaties. Ondanks de verschuivingen door de eeuwen heen blijven filosofen het niet eens worden over de positie van emoties. Met name de vraag of emoties rationeel zijn, of ondergeschikt zijn aan ratio is een recursief onderwerp. Hierdoor wordt voor mijn onderzoek dit aspect een relevante vraag en zal ik gedurende mijn onderzoek een antwoord zoeken op de vraag of emotie rationeel is of niet. En wellicht belangrijker, of emotie ondergeschikt is aan ratio of niet. Ook komt de vraag in de moderne filosofie naar voren of emoties gepaard moeten gaan met gevoelens en of hierin onderscheid is. Wat is een gevoel eigenlijk? Dit is een interessant onderdeel van mijn onderzoek. Solomon claimt "Virtually all emotions get expressed (however minimally) in behavior" (Solomon: 2003, p. 11). Dit staat echter haaks op de theorie dat het gewenste gedrag wordt vertoond binnen een bepaalde setting, zoals eerder beschreven door Hochschild (1983; 1979) en Lively (2006). De vraag is of er een verschil zit tussen het tonen van 'gewenste' emoties en of emoties die zich uiten in gedrag verschillen. Dit wil ik verder onderzoeken, voornamelijk omdat het interessant is om te onderzoeken of binnen de bedrijfscultuur bepaalde emoties zich tonen, omdat dit verwacht wordt, terwijl innerlijke emoties mogelijk kunnen leiden tot afwijkend gedrag.

Sartre: De magie als verstoring van de wereld

Jean-Paul Sartre heeft met zijn boek *Magie en Emotie* aangegeven hoe vanuit de filosofie gekeken wordt naar emoties. Hierin noemt hij vaak het woord magie, hoewel Sartre zelf niet specificceert wat deze magie inhoudt heeft Louis Tas in het nawoord van de publicatie van 2009 dit gedefinieerd als "Het bewustzijn beleeft er volgens hem een andere wereld mee dan de deterministische" (Tas, in *Magie en Emotie*, 2009, p. 89). Dit houdt zoveel in als dat onder de beleving van emoties het menselijk bewustzijn de wereld anders beleeft dan hoe men deze sec zal omschrijven.

Sartres kritiek op de psychologische visie

Sartre (1963) heeft veel kritiek op de psychologische visie op emoties en opent zijn boek met de stelling "De psycholoog wil slecht twee welomschreven typen van ervaring gebruiken: die welke wij opdoen door tijdruimtelijke waarnemingen van geordende lichamen, en de intuïtieve kennis van onszelf die wij reflexieve ervaring noemen" (Sartre, 1963, p. 7), Waarbij hij stelt dat psychologen vooral zichzelf afvragen of deze twee soorten van ervaring elkaars complement zijn, gevolgd door:

Onderzoeken onder welke voorwaarden een emotie mogelijk is, dat wil zeggen: de vraag stellen of het niet juist de structuur van de menselijke werkelijkheid is die emoties mogelijk maakt, en *hoe* die ze mogelijk maakt, dat komt de psycholoog nutteloos en absurd voor. Waar is het goed voor je af te vragen of de emotie mogelijk is, *ze is* er immers? (Sartre, 1963, p. 11).

Sartre (1963) vindt dat de psycholoog voornamelijk geen oog heeft voor de fysiologische aspecten van emoties, de fysieke veranderingen die het individu doormaakt wanneer een emotie ervaren wordt. Sartre (1963) pleit ervoor om de factoren van emoties, die hij de complexe toestand noemt, te onderscheiden naar lichamelijke reacties, gedragingen en de eigenlijke bewustzijnstoestand (Sartre, 1963, p. 11). Daarbij moet de kanttekening gemaakt worden dat Sartre voornamelijk op zoek is naar het emotieproces zelf (en minder naar de wetmatigheid) en dat bij onderzoek naar emoties men zich niet dient te beperken tot beschrijvingen van de fysiologische aspecten. "Zij [de psychologen] moeten bijvoorbeeld inzien dat de emotie als fysiek verschijnsel *niet bestaat*, omdat een lichaam niet geëmotioneerd kan zijn zolang het geen zin kan verlenen aan zijn eigen uitingen" (Sartre, 1963, p. 18). Hij verklaart dat zelfs wanneer de

emotie naar behoren beschreven en verklaard is, deze nooit meer zal zijn dan een feit onder feiten, een in zichzelf besloten feit dat nooit iets anders dan zichzelf laat begrijpen of door zichzelf houvast geeft op de essentiële werkelijkheid van de mens (Sartre, 1963, p. 12). Hiermee geeft Sartre aan dat hoe goed wij emoties ook zullen beschrijven, zij altijd subjectief in beoordeling zullen zijn en de benoeming van het feit aan ondergeschikt belang is van de ervaring.

Sartre stelt dat de psychologische visie nooit een begin kan zijn, omdat psychische feiten niet primair zijn. Ik leg dit uit als dat psychologen alleen reacties kunnen meten; er moet zich een entiteit hebben voorgedaan voordat de psycholoog pas een reactie op die entiteit kan vaststellen en dit gedrag kan terugrekenen naar het proces dat dit gedrag is voorgegaan. Daarmee is de psycholoog reactief. De filosoof beredeneert vanuit zijn of haar eigen denkproces en Sartre claimt dat de filosoof hiermee meer primair in zijn of haar opvatting is dan de psycholoog. Hierdoor pleit Sartre voor een andere visie op de emoties, de fenomenologische psychologie, waarbij de transcendentale essenties van emoties beschreven worden. Als voorbeeld van een fenomenologische psycholoog haalt Sartre Heidegger aan, met als voorbeeld; " 'Het existierende dat wij moeten analyseren', schrijft Heidegger, 'dat zijn wij zelf. Het wezen van dit existierende is *mijn*⁴ " (Sartre, 1963, p. 14). Sartre pleit dus voor het beschrijven van overgangen bij de emoties, om ze te kunnen beschrijven, bijvoorbeeld de overgang van verdriet naar woede en welke fysiologische aspecten daarbij te benoemen zijn om zo de verschillen en staat *an sich* te kunnen benoemen. En het bestuderen van het levende zijn in onszelf en hieraan waarde toeschrijven.

Hoe dan ook, fenomenologie is het bestuderen van verschijnselen - niet van feiten. [...] Zo zal de fenomenoloog de emotie *over het bewustzijn* of *over de mens* ondervragen, hij zal de emotie niet slechts vragen wat zij is, maar ook wat zij ons kan leren over een wezen, tot wiens eigenschappen met name behoort dat het in emotie vermag te geraken (Sartre, 1963, p. 15).

Sartre verwijdt de psycholoog dat de emotie voor hem of haar niets betekent, omdat hij of zij deze bestudeert als feit, dat wil zeggen; door haar van al het andere te isoleren. Hij voert aan dat emoties niet geïsoleerd dienen te worden om zo betekenis te kunnen geven aan de emotie. Emoties moeten gezien worden als betekenis gevend, betekenis van het individu, betekenis van hoe het individu in de wereld staat en betekenis hoe het individu deze wereld ervaart en welke wereld dit is. Zoals eerder geschreven gaat Sartre er vanuit dat tijdens emoties de wereld veranderd voor het individu die deze ervaart; de wereld is een nare wereld als men verdriet ervaart, een gevaarlijke wereld wanneer men angst ervaart en een prachtige wereld wanneer men verliefd is.

Zij [de ervaren wereld] is niet toevallig, want de menselijke werkelijkheid is geen optelsom van feiten; van een bepaalde kant geeft zij uitdrukking aan de menselijk synthetische totaliteit in haar volledigheid. En daar moeten wij vooral niet onder verstaan dat zij het *gevolg* is van de menselijke werkelijkheid. Zij is de menselijke werkelijkheid zelf, bezig zich in de gedaante 'emotie' te verwerkelijken. Het is dan niet langer mogelijk de emotie te zien als een psychofysiologische stoornis. Zij kent essentie, eigen structuren, regels waaronder zij voorkomt, betekenis. Zij kan nooit *van buitenaf* in de menselijke werkelijkheid komen. Integendeel, het is de mens die zijn emotie *aanvaardt* en bijgevolg is de emotie een geordende vorm van het menselijk bestaan (Sartre, 1963, p. 17).

Sartre's theorieën van gemoedsbewegingen

Sartre (1963) haalt de Amerikaanse psycholoog en filosoof William James aan die emoties in twee groepen onderscheidt; die van *fysiologische* en *psychologische verschijnselen* die gecombineerd *bewustzijnstoestand* worden genoemd. James gaat er vanuit dat de bewustzijnstoestand bij een individu het bewustzijn van fysiologische uitingen is, de projectie van het bewustzijn (Sartre, 1963, p 21). Zo beschrijft Sartre in navolging van James dat panische angst een zeer pijnlijk proces is. Sartre benadrukt het voordeel van de theorie van James met de omschrijving dat binnen deze theorie emotie een nut krijgt, ze betekent iets. De emotie legt de relatie tussen het psychisch zijn van een individu met de wereld. Sartre geeft aan moeite te hebben met de *cortico-thalamische sensibiliteitstheorie*, die als kritiek geldt op de theorie van James. Sartre ziet niet in hoe corticale stoornis testen, zoals de testen met honden door Sherrington, emoties kunnen aantonen. Dit omdat Sartre zich afvraagt: "Kan een fysiologische storing, *onverschillig welke*, het *georganiseerde* karakter van de emotie verklaren?" (Sartre, 1963, p 22). Ofwel, indien de cortico-thalamische sensibiliteit is aangetoond [bij een hondenkop], is dan de emotie in het gehele dier vast te stellen en te benoemen? Met deze stelling en openstaande vraag kunnen wij vaststellen dat binnen

⁴cf. *Sein und Zeit*, p. 41 (Sartres citaten van Heidegger, hoewel aanhalingstekens, zijn niet letterlijk - vertaling)

de theorie van Sartre niet is vast te stellen of dieren emoties ondervinden, sec vanwege het feit dat er neurologische metingen mogelijk zijn. Hierin verschilt Sartre met de visie van psychologen die er van uitgaan dat emoties hun oorsprong vinden in passies die als drijfveer voor het handelen staan. Hierover meer in het volgende hoofdstuk over de psychologische visie.

Sartre benadrukt dat net als James en Janet dat emoties een verwarrend voorkomen zijn. Janet beschrijft emoties als niet aangepast gedrag of nederlaaggedrag. Dit houdt in, dat indien een taak te complex is voor een individu, deze toevlucht zoekt in een lagere psychische toestand en van daaruit handelt. Zo wordt het voorbeeld gegeven van twee vrienden die elkaar op de hak nemen en de vrienden kalm blijven zolang de strijd gelijk op gaat tot het moment dat één van beiden niet meer weet te antwoorden. "Zo kan Janet zich erop beroepen dat hij het psychische weer ondergebracht heeft in de emotie; het bewustzijn dat wij met de emotie krijgen - een bewustzijn dat hier overigens slechts een secundair verschijnsel is⁵ - is niet langer alleen maar correlaat van de fysiologisch stoornissen: het is het bewustzijn van een nederlaag en van een nederlaaggedrag" (Sartre, 1963, p. 23). Hiermee wordt aangegeven dat de emotionele toestand van nederlaaggedrag van een lager gedrag is, het houdt in dat een individu niet meer in staat is zich te beroepen op hogere gedragingen. Sartre geeft aan dat de psyche hierin de weg van de minste weerstand kiest.

Sartre haalt om zijn visie op een psychologische emotie-theorie te schetsen een voorbeeld aan van een patiënte die bij haar psycholoog een emotioneel verhaal moet houden, maar in plaats van woorden, komen er alleen tranen te voorschijn. Hierbij haalt hij twee mogelijke oorzaken aan; ten eerste kan dit gebeurd zijn, omdat zij niets anders kon. Ze probeert te praten, maar het lukt niet; een mislukte poging tot handelen. Ten tweede kan het zijn dat zij huilt, omdat zij niets wilt zeggen. Sartre vindt van dat het laatst genoemde geval dat;

[...] alleen deze mag werkelijk een psychologische emotie-theorie worden genoemd, alleen deze noemt de emotie een gedrag. [...] emotioneel gedrag [dat] allerminst wanordelijk is: het is een geordend systeem van op een doel gerichte middelen. [...] Elke emotie stelt een middel voor om een moeilijkheid uit de weg te gaan, een bijzondere uitweg, en een speciale vorm van wegmoffelen (Sartre, 1963, p. 26).

Sartre vindt dat emotionele stoornissen een primitieve manier van het bevrijden van spanningen zijn. Hieronder vat hij woedeaanvallen. Hierover schrijft hij;

Bij woede, en ongetwijfeld bij alle emoties, vindt er een verzwakking plaats van de barrières die de diepere en oppervlakkiger lagen van het *ik* scheiden en die onder normale omstandigheden controle op het handelen door de diepe persoonlijkheid en zelfbeheersing verzekeren; het is een verzwakking van de barrières tussen het werkelijke en het niet werkelijke. [...] Inderdaad is woede geen instinct, gewoonte of weloverwogen berekening. Maar zij vormt een grove oplossing van een conflict, een manier om de Gordiaanse knoop door te hakken (Sartre, 1963, p. 29).

Hiermee geeft Sartre aan dat emoties vluchtgedrag zijn van het individu wanneer deze de wereld op dat moment niet aan kan. Wanneer de wereld te complex wordt, grijpt het individu naar een lager psychisch platform; de emotie. Vanuit deze emotie kunnen beslissingen gemakkelijker genomen worden, veelal zijn deze beslissingen, zoals bij woede, basaal van aard. Het is een zelfbeschermingsmechanisme dat vele overeenkomsten toont met de nederlaaggedrag-theorie van Janet. Over woede en de handelingen die daarbij komen zegt Sartre; "Ik wil bang maken. Tegelijk gebruik ik surrogaten (*Ersätze*) om mijn tegenstander de baas te worden: beledigingen, bedreigingen, 'goed voor' de geestigheid die ik niet heb kunnen vinden, en ik word door de plotselinge gedaanteverwisseling die ik mij opleg minder veeleisend in de keus van mijn middelen" (Sartre, 1963, pp 30 - 31). Sartre vervolgt met de wens de emotie-theorie te willen uitbreiden. Hiervoor brengt hij kort de Gestaltpsychologische visie aan het licht. Hierbij stelt hij dat hij de verschijning van de andere Gestalt niet kan thuisbrengen bij de door de Gestaltpsychologen gehanteerde theorie, waarbij een Gestalt door wisseling van emoties veranderd in een andere Gestalt. Hiermee is de Gestaltpsychologische visie snel van de baan voor Sartre.

Sartre's psychoanalytische theorie van gemoedsbewegingen

Sartre start de theorie met de opmerking dat emotie pas te begrijpen is als er *betekenis* in gezocht wordt. "Deze betekenis is naar haar aard van een functionele orde. [...] Het is gewoon de overweging van de feiten, die leidt tot een empirische intuïtie van de doelgerichte betekenis van de emotie" (Sartre, 1963, p 32). Sartre legt uit dat psychologen en fysiologen als Cannon en Sherrington de beschrijving van emoties

⁵Maar niet een bijverschijnsel: het bewustzijn is gedrag van gedragingen (Sartre, 1963, p 23).

claimen dat er samenhang is met cerebrale gevoeligheid. Dit geeft aan dat de ervaring en omgang met emoties per persoon verschillen en afhankelijk zijn van cerebrale capaciteit. Een stelling die volgens Sartre ook terug te zien is bij de Gestaltpsychologen. De kenmerken van emoties zijn te verklaren doordat zij worden *ondergaan*, zij overrompelt, zij ontwikkelt zich volgens eigen wetten, zonder dat onze bewuste spontaniteit het verloop ervan noemenswaardig kan beïnvloeden (cf. Sartre, 1963, p. 33). Vanuit deze ordening is uit te leggen hoe emoties in ons onderbewustzijn plaats vinden. Zo zijn er voorbeelden van reacties zoals flauwvallen bij het zien van bepaalde zaken die in het onderbewustzijn een koppeling maken met gebeurtenissen uit het verleden, waardoor een individu specifiek gedrag vertoont. Sartre haalt aan dat een vrouw met een verleden van seksueel misbruik bij het zien van een laurierbos flauw valt. De laurierbos heeft een link met het seksueel misbruik en het flauwvallen is vluchtgedrag van het seksueel misbruik. Sartre schrijft hierover; "In de psychoanalytische interpretatie wordt het bewuste verschijnsel opgevat als een symbolische verwerkelijking van een wens die door de 'censuur' verdrongen is" (Sartre, 1963, p. 34). Hierdoor vindt Sartre het ondenkbaar dat wij het bewustzijn van emoties van buitenaf kunnen analyseren. "Het wil slechts zeggen dat wij het bewustzijn niet van buitenaf moeten onderzoeken, zoals je de resten van het vuur of van het leger onderzoekt, maar van binnen uit, *in het bewustzijn* zelf moeten wij de betekenis zoeken. Het bewustzijn is zelf feit, *betekenis* en *betekende*, wil het *cogito* mogelijk zijn" (Sartre, 1963, p. 34).

Sartre benadrukt verder dat er nog een alternatieve theorie mogelijk is waarin bewustzijn als symbolisering *optreedt*. Tussen symbool (de feitelijke entiteit), gesymboliseerde (de cerebrale opvatting van de entiteit) en de symbolisering (de waarde die gegeven wordt aan het symbool) heerst een infrastructureel verband van het bewustzijn waar niets achter schuilt.

Voegen we daaraan toe dat het bewustzijn symboliseert onder de causale druk van een transcendent feit, en wel de verdrongen wens, dan komen we weer terecht bij de eerder vermelde theorie, die de relatie tussen het betekende en het betekende tot een causale relatie maakt. Het is een diepgaande tegenstrijdigheid in de gehele psychoanalyse dat zij *tegelijkertijd* een causaliteitsrelatie en een begripsrelatie legt tussen de verschijnselen die zij bestudeert" (Sartre, 1963, p. 36).

Hiermee geeft Sartre aan dat betekenis onder stressvolle situaties andere betekenis kan krijgen en er daardoor anders cerebraal mee omgegaan wordt. De emotie neemt de overmacht en er wordt gehandeld vanuit de emotie. De kritiek van Sartre hierop is, dat vanuit de psychoanalyse zowel een causaliteitsrelatie wordt gelegd (zij valt flauw van een laurierbos, omdat zij seksueel misbruikt is) en een begripsrelatie wordt gelegd (zij ziet een laurierbos als onderdeel van seksueel misbruik).

Sartre sluit het hoofdstuk af met de opmerking dat wij mensen ons verzetten tegen het tonen van onze emoties. Zo proberen wij onze vrees meester te worden, onze woede te kalmeren en onze tranen in te houden. Dit houdt volgens Sartre in dat wij ons bewust zijn dat onze emotie ergens toe dient en wij weren onze emoties af, doordat zij ons overvallen. Dit overvallen van emoties vindt Sartre eigenaardig, omdat deze namelijk door ons eigen brein gecreëerd worden.

Sartre's fenomenologische theorie van gemoedsbewegingen

Het merendeel van de psychologen vat het gebeuren bij een emotie op alsof het bewustzijn *van* de emotie in de eerste plaats een reflexief bewustzijn is, dat wil zeggen alsof de emotie in haar hoedanigheid van bewustzijnsfeit zich in eerste aanleg aan ons voordoet als een wijziging in ons psychisch bestaan, of, om het in gewone taal te zeggen: in de eerste plaats zou worden opgevat als een *toestand van het bewustzijn* (Sartre, 1963, p. 38).

Sartre claimt dat dit niet het juiste uitgangspunt is, hij claimt dat het emotionele bewustzijn *irreflexief* is en wel omdat een individu die bang is, bang is *voor* iets. "De emotie is een bepaalde manier om de wereld te begrijpen" (Sartre, 1963, p. 39). Emoties overwegen niet, daardoor is het emotionele bewustzijn irreflexief volgens Sartre. Het bewustzijn maakt bepaalde afwegingen vanwege de perceptie van de wereld en daardoor ontstaat een emotioneel bewustzijn. Sartre benadrukt dat de perceptie van de wereld weliswaar reflexief is, maar ons effectief handelen in die wereld niet-reflexief is. Zelfs een deels effectieve handeling zet ons terug in reflexie.

Sartre (1963) stelt dat wanneer het individu een verstoring ervaart in zijn of haar doel, door een verandering in de ervaren wereld (*Umwelt* naar de Duitse theorieën), als uit een *hyle*⁶ nieuw gedrag ontstaat. Dit gedrag ontstaat vanuit de emotie om het initiële doel alsnog te kunnen verwezenlijken.

⁶In de filosofie refereert hyle naar materialiteit en kan ook gezien worden als energie of materiële energie

Zo kan een situatie verergerd of verminderd worden in de ervaring om zo effectief mogelijk te kunnen handelen, zoals moed bij een gevaarlijke situatie of het bagatelliseren van een verlies (verkleinen) en het verheerlijken van een ander individu en diens handelingen bij verliefdheid (vergroten).

Zo ook de uitleg door Sartre vanuit het irreflexieve niveau wat betreft vluchtgedrag; Sartre geeft het voorbeeld van flauwvallen bij de aanval van een wild dier. Dit vluchtgedrag is dan weliswaar weinig effectief in het voorkomen dat het dier het individu te pakken krijgt, maar doordat volgens deterministische logica geen andere vluchtroute gevonden of berekend kan worden wordt flauwvallen als de meest effectieve variant gezien. Een andere vorm van emotioneel vluchtgedrag zien wij wanneer een individu de wens uitsprekt in een verdrietige situatie alleen te zijn. Sartre legt uit dat dit zelden is, omdat het individu het verdriet koestert, vaker is het geval zo dat dit een excuus is niet de regels te hoeven volgen die gelden in de wereld. Een individu krijgt de mogelijkheid om een tijd zich afzijdig te houden van de maatschappij na een gebeurtenis die door deze maatschappij aangewezen wordt als een groot verlies. Hierdoor kan het individu zich een tijd afzijdig houden van de reguliere spelregels en deze tijd aanwenden om zo om te gaan met zijn of haar emoties. Een ander voorbeeld hiervan is de eerder door Sartre aangehaalde patiënte die zichzelf niet kan verwoorden en in snikken uitbarst. Zij ervaart, naar Sartre, de wereld als onrechtvaardig en vijandig, zij eist te veel van haar. Ik postuleer dat dit beschermingsmechanisme de *raison d'être* is van emoties. Emoties beschermen het individu die ze ervaart, zij het effectief of niet, maar naar beste kunnen van het brein. Flauwvallen in het bos als een beer in de aanval gaat is weinig effectief, maar huilen waar het individu niet wil spreken is dit wel⁷.

Sartre maakt het onderscheid tussen het *gevoel* vreugde en de *emotie* vreugde⁸. Het gevoel duidt op evenwicht en een aangepaste toestand, de emotie kenmerkt zich door ongeduld en zal "in duizend kleinigheden en om zo te zeggen via *Abschattungen*⁹ tot ons komen" (Sartre, 1963, pp. 49 - 50).

Sartre legt uit dat emoties kunnen evalueren naar andere emoties met het voorbeeld

Als de vrees van een schuchter mens plotseling in woede verandert (een verandering in gedrag die door de verandering in de situatie gemotiveerd wordt), is dat niet de woede van de gewone soort: zij is *overtroffen vrees*. [...] De zuivere en enkele gedragingen *zijn niet* de emotie, net zomin als het zuivere en enkele bewustzijn van de gedragingen. (Sartre, 1963, p. 51).

Indien de laatste stelling wel het geval was, dan zouden emoties beduidend eenvoudiger waar te nemen zijn. De woede die ontstaat vanuit vrees is in de eerdere stelling moeilijk herkenbaar als vrees. Denk aan de timide schichtige jongen in de klas die altijd onderworpen werd aan pesterijen die uiteindelijk door het lint gaat in de klas en één van de pestende klasgenoten te lijf gaat. Achter deze woede schuilt jarenlange vrees, onopvallend over het schoolplein lopen, aan de buitenring van de kantine eten, sociaal contact proberen te vermijden, tot die ene druppel die de emmer doet overlopen. Dit geeft aan dat gedrag dat waargenomen wordt van een individu niet per definitie de emotie is die daarmee geassocieerd wordt. De mogelijkheid bestaat dat er dieper liggende emoties aan ten grondslag liggen. Dit betekent ook dat anticiperen op de gedragingen niet altijd leiden tot aanpassing. Wanneer de woede uitingen worden aangepakt, terwijl de vrees de onderliggende emotie is, zal dit weinig effectief blijken.

"De toneelspeler bootst vreugde, droefheid na, maar hij *is niet* vrolijk of droefvig" (Sartre, 1963, p. 52). Sartre legt aan de hand van de voorgaande tekst uit dat echte emotie anders is. Echte emotie benodigd overtuiging. Hij zegt dat de emoties wordt ondergaan, dat men er niet onderuit kan, dat de emotie vanzelf weg moet ebben en wij deze niet kunnen afremmen of stop zetten. De ernst van de emotie is volgens Sartre te bewijzen in de zuiver fysiologische verschijnselen die gepaard gaan met de emoties. "De verminderde spiertonus bij vrees of droefheid, de vaatvernauwingen, de moeilijkheden met de ademhaling symboliseren vrij aardig een gedrag dat beoogt de wereld te ontkennen of van zijn gevoelspotentieel te ontdoen door zichzelf te ontkennen" (Sartre, 1963, p. 53). Emoties zijn naar dit voorbeeld van Sartre dus meetbaar, fysiologisch meetbaar, waarmee het bestaan ervan te bewijzen is. Maar deze fysiologische verschijnselen ontstaan doordat de emotie overtuigd.

Het bewustzijn beperkt zich er niet toe affectieve betekenis te projecteren op de wereld rondom: het *beleeft* de nieuwe wereld die het zojuist geschapen heeft. [...] Als alle wegen versperd zijn en het bewustzijn zich in de magische wereld van de emotie stort, het zich er geheel en al in stort en zich zo degradeert; het is een nieuw bewustzijn tegenover een nieuwe wereld, en het scheidt die wereld met het innigste dat het heeft. [...] Zo dan is de oorsprong

⁷Hierbij maak ik de kanttekening dat de effectiviteit van de emotie samenhangt met de cerebrale perceptie van de wereld. Indien deze perceptie verstoort is, zal de emotie verminderd effectief zijn.

⁸Vreugde is door Sartre gekozen als voorbeeld. Dit gevoel of deze emotie is inwisselbaar voor andere statussen van het individu. Het gaat hier om de wisselwerking tussen gevoel en emotie.

⁹Dit is volgens de fenomenologie een wezenlijk kenmerk van waarnemen; cf. Sartre 1940 - vertaling.

van de emotie een spontane en beleefde degradatie van het bewustzijn tegenover de wereld (Sartre, 1963, p. 54).

Dit geeft de macht aan van de emotie en de reden waarom bepaald ongebruikelijk gedrag waarneembaar is bij individuen. Zij gedragen zich naar de wereld die zij op dat moment waarnemen. Geheel in lijn met de oude filosofen vindt ook Sartre dat de emotionele bewustzijnsstaat een degradatie is van het bewustzijn. De oude filosofen hadden al eerder de verhouding beschreven van meester (ratio) en slaaf (emotie) en vanuit de geschriften van Sartre neem ik waar dat deze visie weinig verandering heeft doorgemaakt. Hierover maakt Sartre de volgende opmerkingen (Sartre, 1963, p. 55)

1. Dat het bewustzijn geen thetisch bewustzijn¹⁰ van zichzelf heeft als zich degraderend om aan de druk van de wereld te ontkomen;
2. Dat het bewustzijn in zijn eigen val loopt. En wel omdat het nieuwe aanzien van de wereld beleeft door *erin te geloven*, het raakt in zijn eigen geloof verstrikt, precies als in de droom van hysterie.

De eerste stelling houdt in dat door de absentie van dogmatische zelfperceptie van het bewustzijn het onderscheid tussen de 'echte wereld' en de gecreëerde wereld van de emotie niet waarneembaar is. De tweede stelling is een aanvulling hierop, omdat het brein niet in staat is 'echt' van gecreëerd te onderscheiden is het gemakkelijker voor het individu om te geloven in de *magische wereld*. Hierin vult Sartre aan dat indien een staat toegekend wordt aan de wereld door emotie, deze staat veelal *ad aeternum* wordt toegekend. Een voorbeeld dat ik hierbij kan aanhalen is de angst voor honden. Indien een kind gebeten wordt door een hond, zal deze de emotie angst voor altijd koppelen aan honden. Dit is wederom een voorbeeld van het beschermende karakter van de emoties.

Sartre sluit af met:

Men moet in de emotie dus niet een voorbijgaande stoornis van het organisme en van de geest zien, die *van buitenaf* het zielenleven is komen verstoren. Zij is integendeel de terugkeer van het bewustzijn tot de magische instelling, één van de belangrijkste instellingen die essentieel zijn voor het bewustzijn, gepaard met het verschijnen van de daarbij behorende wereld, de magische wereld. De emotie is niet toeval, zij is een wijze van bestaan van het bewustzijn, één van de manieren waarop het bewustzijn zijn 'in de wereld zijn' *begrijpt* (in de Heideggeriaanse betekenis van 'verstehen') (Sartre, 1963, p. 63).

Dit geeft afsluitend het belang en de functie van de emotie weer die al eerder beschreven is in dit hoofdstuk. Het dient ter bescherming en het verandert de 'echte' wereld in een 'magische' wereld waarmee beter omgegaan kan worden. De emotie biedt een surrogaat aan indien het individu niet verder kan met de *status quo*, een vluchtroute en soms een handleiding hoe om te gaan met gevaar. Zoals de hond die het kind gebeten heeft, de volwassene die zich uit het kind ontpopt heeft zal waken voor honden, immers geleerd is dat deze dieren gevaarlijk zijn. Samengevat kunnen we naar Sartre stellen dat de emotie *oplossingen* aanbiedt. Oplossingen gepresenteerd als misleiding waar het brein of het individu zelf tekort schiet.

Nussbaum: Emoties als vorm en landschap van ons geestelijk en sociaal leven

Stoïcijns gedachtegoed

Martha Nussbaum schrijft in haar boek *Oplevingen van het denken* veel over haar eigen gevoel naar aanleiding van het overlijden van haar moeder en legt deze wetenschappelijk uit. Zij volgt in vele situaties de (Neo-)Stoïcijnen, hiervoor volgt de volgende uitleg: "Tegenover het stoïcijns standpunt over emoties staat de opvatting dat emoties 'onberedeneerde bewegingen' zijn, gedachteloze energiestoten die je zo maar wat heen en weer duwen, zonder enig verband met de manier waarop de je wereld waarneemt of hoe je daarover denkt" (Nussbaum, 2009, p. 35) en "Volgens de stoïcijnen is een oordeel het aanvaarden van een bepaalde voorstelling van zaken" (Nussbaum, 2009, p. 44). De Stoïcijnen zagen door deze visie het als een doel om meester te zijn of worden over de emoties. Een mens kan pas goed functioneren als men de emotie de baas is¹¹.

¹⁰Een thetisch bewustzijn is een bewustzijn dat zichzelf ziet als een volledig te doorgronden object. Als in dat er thesen kunnen worden gesteld aangaande het bewustzijn.

¹¹Volgens de stoïcijnen hebben de oordelen die met emoties worden vereenzelvigd allemaal een bepaald punt gemeen, namelijk dat ze betrekking hebben op kwetsbare zaken, op dingen die beïnvloed kunnen worden door gebeurtenissen die je niet zelf in de hand hebt, dingen die als een verrassing kunnen komen en die vernietigd of weggehaald kunnen worden, ook als je dat niet wilt. Het zijn 'externe zaken' - extern niet in de zin dat ze buiten het lichaam liggen, maar in de zin dat je

Nussbaum legt, met betrekking tot het afnemen van verdriet, uit dat de Stoïcijnen claimen dat een emotie en een oordeel alleen overeen kunnen komen, wanneer deze *vers* zijn. Hiervoor hanteren zij de Griekse term *prospaton*¹², waarmee zij de afname van de genegenheid, de distantiëring, die bij verdriet plaatsvindt wilden verklaren. Nussbaum voegt hieraan toe dat zij denkt dat wanneer een persoon gekalmeerd is na verdriet, dit een cognitief verschil is tot de onrustige staat. Ook poneert zij de stelling dat er naar vier verschillende kanten gekeken moet worden:

1. Het feit dat naarmate verdriet langer duurt, de emotie met grotere waarschijnlijkheid een achtergrond emotie wordt¹³;
2. Er moet gekeken worden naar de plaats die veronderstellingen over verdriet innemen binnen het cognitieve structuur als geheel;
3. Het eudaimonistische oogpunt¹⁴;
4. Het individu maakt een voorstelling van een object of een persoon die niet strikt relevant moet zijn voor de proportionele inhoud. Deze voorstelling vervaagt bij het verliezen van het object of de persoon.

Over het tweede punt schrijft Nussbaum "Iemand die zich cognitief heeft aangepast, heeft minder cognitieve dissonantie, minder verrassingen en minder frustraties, maar dat betekent niet dat er dan noodzakelijk ook minder verdriet is" (Nussbaum, 2009, p. 80). Nussbaum schrijft hier eudaimonistische doelstellingen aan toe en hierdoor valt het samen met het derde punt. Indien een individu in eerste instantie bepaalde eudaimonistische doelstellingen in het leven heeft met een ander, maar zich instelt op de gedachte dat deze niet realiseerbaar zijn (cognitieve aanpassing), zal indien het andere individu wegvalt verzwakte emoties ervaren. Hierbij kan gedacht worden aan een stel dat in scheiding ligt. Het vierde punt is toe te verklaren als, wanneer een individu niet meer geconfronteerd wordt met het object of de persoon waarom hij/zij verdrietig is, dan ebt de emotie weg.

"Als vreugde de overhand krijgt op verdriet, [...] komt dat door bepaalde oordelen [...]" (Nussbaum, 2009, p. 85). Hiermee zegt Nussbaum dat bij een emotioneel conflict de 'rede' zorgt voor een beslissende uitkomst, wat rationaliteit impliceert.

De eudaimonistische visie

Nussbaum neemt de term eudaimonistisch¹⁵ op met betrekking tot emoties. Eudaimonie houdt in dat er entiteiten zijn die belangrijk zijn voor de realisatie van de doelen van een individu. "Zo zitten emoties kennelijk in elkaar. Ze houden vast aan het echte belang van hun object, maar brengen ook tot uiting dat iemand zelf bij het object betrokken is, omdat het deel uitmaakt van haar doelen" (Nussbaum, 2009, p. 41). Dit is een standpunt dat veel overeenkomsten heeft met de psychologische visie, die ik later zal beschrijven. Emoties ontstaan, daar waar factoren effect hebben op onze doelen in het leven. Eudaimonisme is dus het beschermen van doelen die van groot belang zijn voor in het leven van het individu. "Volgens Aristoteles hebben die doelen meestal een zekere samenhang en gaat het altijd om doelen die iemand in de een of andere vorm aan anderen aanbeveelt" (Nussbaum, 2009, p. 54).

"Emoties bevatten een niet te ontkennen verwijzing naar mijzelf, naar het feit dat het gaat om doelen die ik nastreef. Ze bekijken de wereld vanuit mijn gezichtspunt" (Nussbaum, 2009, pp. 56 - 57). Nussbaum wil ons daarmee zeggen dat emoties ontstaan bij entiteiten die de *ik* belangrijk vind. Indien een verstoring in het belang in een object onder een bepaald niveau blijft zal het individu geen emotie ervaren. Zo stelt Nussbaum ook dat emoties naar evenredigheid zijn. Zo zal het verlies van een paperclip minder emotie

ze niet volledig beheerst. Wanneer iemand een intentioneel object uitkiest waarvan ze uitermate zeker is - zoals haar eigen rechtschapenheid - dan is volgens de stoïcijnen de daaruit voorkomende toestand geen emotie" (Nussbaum, 2009, pp. 48 - 49).

¹²Deze term wordt ook vaak gebruikt voor vers voedsel en ook voor lijken die net dood zijn, ofwel dat er nog geen rottingsproces is opgetreden.

¹³Met stelling één kan ik akkoord gaan vanuit auto-etnografische ervaring. Zo mis ik nog steeds mijn oude overleden poes Misty. Hiermee ben ik echter niet dagelijks bezig, maar wanneer ik over haar nadenk of foto's zie herinner ik mij wat een fijn huisdier zij was. Op een dergelijk moment mis is haar en heb ik verdriet over de lijdensweg van het beestje dat verslonden werd door lipomen en de vele operaties die daarbij noodzakelijk waren. Mijn emoties 'missen' en 'verdriet' om haar overlijden zijn hierdoor te kwalificeren als achtergrondemoties.

¹⁴Zie voor uitleg van eudaimonie de volgende paragraaf.

¹⁵"Ik houd vast aan deze spelling in plaast van 'eudemonistisch', omdat ik rechtstreeks wil verwijzen naar het oude Griekse begrip *eudaimonia*, dat gebruikt kan worden voor alle mogelijke invullingen van wat goed is. Het modern gespelde woord wordt tegenwoordig voor één bepaald gezichtspunt gebruikt, namelijk dat het hoogste goed uit geluk of genot bestaat" (Nussbaum, 2009, p. 624; noten).

teweeg brengen, dan het verlies van spaargelden, welke weer minder emotie aweeg brengen dan het verlies van een partner. Desondanks stelt Nussbaum ook dat individuen vaak lijden onder een in wezen triviaal verlies (cf. Nussbaum, 2009, p. 59), dit hangt samen met hoe het individu percipieert recht te hebben op de entiteit.

Het verhaal uit de oudheid

Nussbaum begint met de beschrijving van de schepping van de mens volgens de oude Grieken. Die geloofden dat mensen vroeger bollen waren, rond en symmetrisch, met ledematen. In de Griekse oudheid werd de bol gezien als volmaaktheid. Deze bollen hadden ledematen om zich te kunnen verplaatsen, want alleen entiteiten met drangen moeten zich kunnen bewegen. De goden daarentegen hadden geen ledematen, omdat zij geen drangen hadden. Op een dag vielen de de mensen de goden aan waarop Zeus de mensen in tweeën splitte en hun hoofden omdraaiden zodat ze de wond konden zien. De navel is het punt waar de wond is gedicht, een herinnering aan hetgeen heeft plaatsgevonden. Hieruit komen de menselijke seksuele driften voort, omdat wanneer een man en een vrouw coïtus hebben, zij weer een bol zijn. De oude Grieken hadden een woord voor iemand die gelukkig en volledig is; *eudaimôn*. Een directe link met Nussbaums' term eudaimonisme is duidelijk. "Volgens Diotima [...] wordt ons najagen van geluk voortdurend gehinderd door het besef van onze eigen stergelijkheid (p. 52 e.v.). We willen het goede niet alleen bezitten, we willen het goede *altijd* bezitten (p. 51). We weten echter dat we dat nooit kunnen bereiken" (Nussbaum, 2009, p. 423). Hieruit vloeit de ladder van Diotima voort, waarbij er vanuit gegaan wordt dan bij stap één in de liefde het individu moet toegeven geen emotie te voelen voor het andere individu, maar voor het goede in hem, wat nauw verwant is met al het goede in andere mensen en het uiteindelijke doel is om via liefde de reproductie en voortzetting van het individu zelf is.

Emoties zijn intern, maar extern gevoed

Nussbaum neemt in haar visie op emoties het standpunt in dat emoties 'cognitief-evaluatief' zijn, zij verklaart dat zij met 'cognitief' bedoelt dat men "betrokken bij het ontvangen en verwerken van informatie" is. Ik impliceer dus niet dat er ingewikkelde afwegingen of berekeningen plaatsvinden en zelfs niet dat er sprake is van een reflexief zelfbewustzijn" (Nussbaum, 2009, p. 34), en vervolgt dit later met "Ook is de passiviteit bij emoties die we zonder enige twijfel ervaren dan moeilijk te begrijpen, want een oordeel lijkt iets waarmee we ons actief bezighouden niet iets wat wij ondergaan" (Nussbaum, 2009, p. 37). Hierbij wordt er vanuit gegaan dat een emotie gepaard gaat met een oordeel, immers een individu moet een oordeel hebben over iets om vanuit eudaimonisch oogpunt een emotie te ontwikkelen. Nussbaum (2009) vult dit later aan met de stelling dat emoties verband hebben met het voorstellingsvermogen en met een concreet verbeelden van de gebeurtenissen. Hiermee onderscheiden emoties zich van andere, abstractere oordelen

Nussbaum geeft drie punten aan waardoor in haar visie emoties via intentionele percepties niet slechts gedachteloze vormen van natuurlijke energie zijn (cf. Nussbaum, 2009, pp. 37 - 38):

1. Emoties zijn op iets gericht, ze hebben een object;
2. Het object is een intentioneel object;
3. Emoties zijn niet eenvoudig een uitdrukking van een manier waarop je een object ziet, maar ook van je overtuigingen -vaak heel complexe- over dat object;
4. Ze hebben betrekking op waarde.

Dit maakt het verschil of gedrag van een derde opzettelijk gedaan wordt of niet. Zo zijn vriendelijke stewardessen er niet op uit je bozer te maken als je erg verdrietig in een vliegtuig zit. Ze zouden niet naar je lachen als ze weten dat je verdriet hebt.

Het gaat hierbij bij emoties om de interne overtuigingen die het individu heeft van de wereld. Indien de relevante overtuigingen een *wezenlijk bestanddeel*, een *noodzakelijke voorwaarde* voor en een *voldoende voorwaarde* is voor de desbetreffende emotie, dan is de emotie rechtmatig en is de externe factor irrelevant. Nussbaum geeft het voorbeeld van Sandra die als kind gebeten is door een hond hierdoor angst voor honden heeft ontwikkeld. Als volwassen vrouw weet Sandra dat honden niet per definitie gevaarlijk zijn, maar haar angstgevoel is nog aanwezig en naar de claim van Nussbaum legitiem. Nussbaum zegt dat er drie mogelijkheden zijn voor oordelen, (1) het individu kan de gebeurtenissen die zich voordoen accepteren en als daadwerkelijke stand van zaken aanvaarden, (2) het individu kan de gebeurtenissen die zich voordoen verwerpen (tegenstrijdig) en (3) het individu kan de gebeurtenissen die zich voordoen

negeren. "Aristoteles geeft hiervan het volgende eenvoudige voorbeeld betreffende de waarneming. Mij lijkt de zon ongeveer dertig centimeter breed. (dat is hoe hij zich aan mij voordoet, zo zie ik hem)" (Nussbaum, 2009, p. 45). Als wij dus de eerste mogelijkheid effectueren dan is de zon maar een kleine bal van 30 cm breed, in het tweede geval weten wij dat de zon 1.392.000 km in diameter is en verwerpen wij dus onze initiële perceptie op basis van kennis. In het derde geval zal het ons om het even zijn of de zon 30 cm of 1.392.000 km in diameter is¹⁶.

Oordelen op de achtergrond

De meeste oordelen die gemaakt worden waardoor bepaalde emoties teweeg worden gebracht vinden onderbewust plaats. Nussbaum maakt onderscheid tussen actieve en passieve oordelen, de laatste noemt zij oordelen op de achtergrond. Zij haalt aan dat er nog twee punten onderscheiden moeten worden om de meerlagige textuur van verdriet te kunnen onderscheiden; "het onderscheid tussen *algemene* en *concrete* waardeoordelen en het onderscheid tussen *achtergrondoordelen* en *situatiegebonden oordelen*" (cf. Nussbaum, 2009, p. 68). Bij de algemeenheid gaat het om emoties die je in vele situaties kunt hebben, de emotie ontstaat door de eigenschappen van iets dat op vele entiteiten is toe te passen. Bij het concrete waardeoordeel is de emotie toepasbaar op een specifiek iets en ontstaat alleen in een bepaalde situatie. Zo vind ik alle ouders 'ouders', en heb emoties bij deze ouders als ze overlijden zoals bij andere mensen, maar als mijn ouders overlijden zal ik hele andere of diepere c.q. heftigere emoties hebben. Achtergrondoordelen zijn waardeoordelen die in allerlei verschillende situaties blijven bestaan. De situatiegebonden oordelen zijn oordelen die binnen een bepaalde *context* tot stand komen. Achtergrondemoties zijn bijvoorbeeld het belangrijk vinden dat je gezond bent, we vinden dit altijd belangrijk, maar we reageren er alleen op wanneer de situatie dreigt te veranderen of verandert. De situatiegebonden oordelen zijn bijvoorbeeld het gevoel van angst als je op een trap staat op grote hoogte, normaal is het niet eng om op een trap te staan, maar de context (de grote hoogte) ontwaakt de emotie angst. Nussbaum (2009) legt uit dat achtergrondemoties alleen tot uiting komen wanneer de bron behorende bij de emotie in het 'zichtveld' komt. Een individu zal zijn/haar angst voor de dood pas onderkennen na bijvoorbeeld het overleven van een ongeluk. Zo zijn gezonde individuen in een veilige omgeving van jonge leeftijd zelden continu met de dood bezig.

Cultureel gebonden omgang met emoties

Nussbaum haalt een aantal tegenstrijdige culturen aan met betrekking tot de verwerking van verdriet. Zo geeft zij aan dat de Ifaluk¹⁷ bij het overlijden van een stamgenoot hun verdriet heftig uiten. Mensen storten zich in tranen op de grond, schreeuwen het uit, slaan zichzelf zingend klaagliederen. "Volgens de Ifaluk worden mensen die niet 'groot huilenden' bij een sterfgeval naderhand ziek" (Nussbaum, 2009, p. 127). Dit is ook goed te begrijpen vanuit westers perspectief. Wanneer de emoties opgekropt worden, zoals wij dit noemen, dan krijgt het individu te maken met frustratie, emotioneel zeer, slechte concentratie, mogelijke algehele malaise. Het is dus niet vreemd dat deze stam dit ziet als fysiek ziek worden. Op Bali echter, wordt er gelachen na het overlijden van een geliefde. De Balinezen zijn in de veronderstelling dat verdriet slecht is voor de gezondheid, maar dan vanuit een andere optiek, hierdoor 'verdringen' ze verdriet met vreugde. "Als je piekert en aan je verdriet toegeeft, verzwakt dat je levenskracht en val je ten prooi aan kwade krachten" (Nussbaum, 2009, p. 128) legt Nussbaum uit over dit ritueel.

Later haalt Nussbaum aan dat omgang met angst anders is, angst voor slangen lijkt haar aangeboren uit perceptieschema's die belangrijk zijn voor de adaptatie. Zij zegt dat een samenleving zonder angst weinig kans van slagen zal hebben. Zo zijn de Utku-eskimo's voortdurend aan het samenwerken en zal het saboteren van de ander leiden tot minder voedsel voor allemaal, dit, terwijl in het oude Westen van Amerika dit geen reëel gevaar was. Door de grote prairies konden rivalen elkaar gemakkelijker ontlopen. Nussbaum geeft aan dat samenlevingen verschillen in *metafysische, godsdienstige en kosmische overtuigingen* (cf. Nussbaum, 2009, p. 138). Hierop vult Nussbaum aan dat "ook *gebruiken* vorm geven aan emoties, gewoonlijk op een manier die nauw verwant is aan fysieke omstandigheden en metafysische overtuigingen" (Nussbaum, 2009, p. 138). Zo hadden de Grieken en de Romeinen verscheidene woorden

¹⁶Aan de hand van de eerder ingenomen stellingen van Nussbaum destilleer ik uit het voorgaande dat alleen de eerste en tweede variant emoties teweeg brengen. Om in Nussbaum's eudaimonistische stelling te blijven; indien het ons om het even is, zal dit waarschijnlijk geen uitwerking hebben op onze doelen in het leven, ergo; dit zal geen emotie teweeg brengen.

¹⁷De Ifaluk zijn een gemeenschap van 400 personen levend op de Caroline IJlanden in de stille Zuidzee onder de natie "Federated States of Micronesia".

voor woede, wat aangeeft dat deze emotie daar een prominente plek had in de samenleving. Het meest belangrijk vindt Nussbaum *sociale normen* voor emoties.

Als emoties waardeoordelen zijn, dan is te verwachten dat culturele opvattingen over wat waardevol is de emoties rechtstreeks beïnvloed. Zo biedt een cultuur die veel waarde hecht aan eer en die het aantasten van iemands eer als een ernstig vergrijp beschouwt, veel aanleiding tot woede, in tegenstelling tot een cultuur die juist op gelijkheid is gericht zoals die van de Utku (Nussbaum, 2009, p. 141).

Zo kennen wij allen het voorbeeld van *eerwraak* dat binnen de Islamitische gemeenschap leeft. Een soort wraak waar wij als westerse maatschappij afstand van hebben genomen als sociaal aanvaardbaar. Zo waren vrouwen het bezit van hun echtgenoot in het oude Amerika, waardoor overspel met een gehuwde vrouw als de hoogste vorm van inbreuk werd gezien op het bezit van de man, met alle consequenties van dien. Hedendaags leidt overspel hooguit tot een scheiding en een financiële consequentie, lichamelijke straffen en wraak zijn door de wet niet meer geaccepteerd als rechtmatig. Als laatste punt haalt Nussbaum aan dat culturen verschillen in de *taxonomie van emoties*. "Alle bekende samenlevingen hebben wel één of andere vorm van de belangrijkste emoties: liefde, angst, verdriet, woede, jaloezie, mededogen en nog een paar andere" (Nussbaum, 2009, p. 147).

Liefde; de complexe emotie die de mens laat koesteren en moorden

In de voorgaande paragraaf werd al geschreven dat iedere bekende samenleving wel een vorm van liefde kent. Edoch is er onderscheid te maken in deze emotie. Met name in de erotische en romantische liefde is veel onderscheid. Zo beschrijft Nussbaum verscheidene vormen van liefde volgens de oude Grieken (Nussbaum, 2009, p. 148; zie ook Comte-Sponville, 2009):

- Erôs Niet wederkerige liefde, intens erotisch verlangen naar een bepaald object dat tevens de wens om dat object te bezitten omvat. Comte-Sponville spreekt over de liefde die neemt, die niets anders kent dan genieten of lijden, dan bezitten of verliezen;
- Philia Dit begrip staat expliciet tegenover erôs, dit is een vorm van liefde die niet noodzakelijk seksueel is (al kan dit wel) en waarin wederkerigheid en wederzijds voordeel centraal staan. Comte-Sponville spreekt hier over de liefde die zich verheugt in het met elkaar delen, die het goede wil voor degene die ons goed doet;
- Agapê Een onzelfzuchtige, gewoonlijk aseksuele, welwillende liefde, waarbij wederkerigheid en wederzijds voordeel niet noodzakelijk is. Comte-Sponville spreekt hier over de liefde die aanvaardt en beschermt, die geeft, vergeeft en overgeeft, die zelfs niet meer vraagt om wederliefde.

Dit onderscheid kennen wij hedendaagse niet meer, maar ik zou erôs kunnen vergelijken met lust, philia met de liefde tussen vrienden en agapê de liefde van ouders voor hun kind of een leerling. Dat er een taxonomie voor liefde bestaat bij de oude Grieken geeft aan hoe belangrijk deze emotie is geweest in die tijd, net zoals er een taxonomie was voor woede onder de Romeinen. Plato schreef in *Symposium* over erôs "Minnaars verlangen naar seksuele gemeenschap en ze zien die gemeenschap als iets waarvan het actief beheersen of bezitten van een object deel uitmaakt. Via die gemeenschap proberen ze echter iets te bereiken wat complexer, urgenter en problematischer is" (Nussbaum, 2009, p. 419). Spinoza had een gelijke stelling, zo blijkt uit;

Voor Spinoza is liefde voor vrouwen intrinsiek gekoppeld aan vrouwenhaat¹⁸. [...] Wie liefheeft, zegt Spinoza, streeft ernaar 'de beminde zaak tegenwoordig te hebben en te houden, terwijl wie haat daarentegen ernaar streeft de gehate zaak te verwijderen en te vernietigen' (Comm. St. 13, III)" (Nussbaum, 2009, p. 438).

Er zijn meer gedachten over liefde en de mogelijkheid daartoe. Zo hield Plato het voor onmogelijk dat een liefdesrelatie tussen ongelijken plaats kon vinden. Dit hield in dat een echte liefdesrelatie tussen een man en vrouw onmogelijk was, daar deze niet gelijk waren aan elkaar, maar Plato verwierp ook homoseksualiteit als liefdesrelatie. Ondanks dat mannen gelijk waren aan mannen en vrouwen aan vrouwen. Daardoor benoemde Plato een hogere vorm van liefde, die later de platonische liefde¹⁹ werd genoemd; liefde met de juiste gedachten, liefde vanuit wetenschap met de juiste levensinstelling. Dit was de hoogst haalbare trede op de platonische ladder, waarbij seksuele lusten de laagste trede zijn.

¹⁸Omdat liefde een vorm van slavernij is, de ware aard om gelukkig te zijn verzet zich tegen salvernij.

¹⁹Hedendaags noemt men een seksloze relatie een platonische relatie, dit is echter incorrect gebruik van de term 'platonisch'.

De verschillen tussen mens en dier

Nussbaum claimt dat "bij niet-menselijke dieren het vermogen tot temporeel denken - het vermogen om je iets te herinneren, om iets te verwachten, om het leven op te vatten als een in de tijd verlopend proces met een begin, een ontwikkeling en een einde - duidelijk beperkt. [...] Voor mensen is de tijd het coördinatiestelsel waarmee zij hun positie bepalen; zonder tijd kan iemand zich niet als continu ervaren" (Nussbaum, 2009, p. 131). Dit geeft het voornaamste verschil aan tussen mens en dier wat betreft de ontwikkeling en uiting van emoties. Daar wij mensen het besef hebben dat alles eindig is, zullen wij daarnaar handelen. Nussbaum onderschrijft dat wij mensen oorzakelijk denken, wat de basis is voor veel emoties, een basis die veel dieren missen. Doordat wij mensen in staat zijn om ons de situatie van een ander mens in te denken, schrijft Nussbaum, zijn wij in tot een emotioneel en moreel leven. Ook stelt zij dat de cognitieve verschillen tussen mens en dier ertoe leiden dat wij een verschillend inzicht kunnen hebben in onze houding tot anderen en wij in staat zijn tot een zelfbeeld, waardoor wij ons onderdeel van een groep voelen. Dit zelfbeeld ontbreekt vaak volledig bij dieren (cf. Nussbaum, 2009, p. 134). "Mensen kunnen inconsistente doelen hebben met de bijbehorende emoties, maar het besef van die inconsistentie is waarschijnlijk een reden tot overweging, zelfkritiek of op z'n minst ongerustheid, wat bij andere soorten niet zo is" (Nussbaum, 2009, p. 134). Dit betekent echter niet dat mensen gemakkelijker met conflicten kunnen omgaan. Dit is weer afhankelijk van persoonlijk kunnen en wordt deels gevormd door de sociale situatie waarin iemand opgroeit. Nussbaum claimt dat dieren wel in staat zijn tot hechten, maar geen liefde kunnen ervaren.

Een interessante vraagstelling als bij het onderscheid tussen mens en dier pogen aan te tonen, is de vraag in hoeverre gedrag (uit emoties) is aangeboren.

Evenals Bowlby en Fairbairn gaat Spinoza niet uit van aangeboren agressie als verklaring voor het ontstaan van menselijke slechtheid, maar herleidt hij de agressie tot deze ervaring van afzonderlijkheid en machteloosheid tegenover de noodzakelijke objecten - tot een reactie op een wereld die ons laat lijden (Nussbaum, 2009, pp. 438 - 439).

Ook ik denk dat kwaadwillendheid niet aangeboren is, evenals agressie. Agressief gedrag is een emotionele gedragsuiting, hieronder ligt een drang te handelen naar een bepaald 'gevaar'. Ik denk dat het gedrag dat mensen vertonen op bepaalde situaties anders is dan bij dieren. Dieren reageren vanuit instinct en andere emoties dan mensen.

Mededogen als rationele emotie

Nussbaum schrijft dat zij de stoïcijnen volgt in hun opvatting dat "een normatieve redenering over emoties hooguit even overtuigend is als de analyse van de emoties die eraan ten grondslag ligt. [...] De normatieve ethiek van de stoïcijnen leunt zwaar op hun analyse van emoties als waardeoordelen" (Nussbaum, 2009, p. 258). Nussbaum benadrukt dat het ideale voorbeeld voor rationele afwegingen qua emoties *mededogen* is. Dit, omdat emoties zoals liefde en verdriet binnen het individu blijven, maar mededogen zich buiten het individu plaatst. Mededogen houdt in dat een individu zich kan inleven in het leed van de ander. Vaak vinden wij de ander vergelijkbaar, het is ook een mens en wij waarderen het leven van dat andere mens even waardevol als ons eigen leven. Spinoza zei ooit dat hierdoor mensen dieren leed aan kunnen doen, omdat wij geen mededogen kunnen voelen voor hen. Hetzelfde lijkt mij toepasbaar op rassenhaat, doordat de andere mens niet gezien wordt als gelijkwaardig, wordt er ook geen mededogen ervaren. "In *The Destruction of the European Jews* laat Raoul Hilberg zien hoe algemeen de nazi's de joden als niet-menselijk afschilderden om ze te kunnen vermoorden: als een diersoort die ver van de mens afstaat, zoals insecten of ongedierte, of als onbezield objecten, 'lading' die vervoerd moest worden" (Nussbaum, 2009, p. 276).

"Mededogen, stelt Aristoteles, is een pijnlijke emotie, gericht op het ongeluk of lijden van een ander (*Ret.* 1385b13 e.v.). Het heeft drie cognitieve elementen (Nussbaum, 2009, p. 264), De eerste cognitieve eis voor mededogen is de overtuiging of inschatting dat het leed ernstig is en niet triviaal, de tweede is de overtuiging dat de betreffende persoon dat leed niet verdient en de derde is de overtuiging dat degene die de emotie ervaart dezelfde mogelijkheden heeft als degene die het leed ervaart. "Derhalve, voegt Aristoteles eraan toe, wordt mededogen alleen gevoeld door mensen met enige ervaring en inzicht in lijden (1385b24 e.v.)" (Nussbaum, 2009, p. 272).

Volgens Nussbaum is er schuldeloosheid vereist voor mededogen, dit houdt in dat een individu geen mededogen kan voelen voor iemand die hij leed heeft bezorgd. Nussbaum heeft kritiek op de drie cognitieve elementen van Aristoteles met betrekking tot mededogen en heeft deze als volgt zelf aangepast:

1. Het oordeel van de *omvang*;

2. Het oordeel dat dit *onverdiend* is;
3. Het *eudaimonistische* oordeel.

Nussbaum heeft dus slechts het derde element aangepast van Aristotelis in haar paradepaard eudaimonie²⁰.

Het interessante aan mededogen is, dat het de drang opwekt de ander te helpen. De vraag die hierbij opspeelt is of altruïsme hierin bestaat. Zo kan ik iemand vandaag geld lenen, in de veronderstelling dat als ik in geldnood kom, die persoon mij weer geld zal lenen. Daarentegen, zoals Nussbaum al schreef, wanneer een dakloze geld gegeven wordt, weet iedereen dat dit geen direct effect zal hebben op een verbetering van de situatie wanneer iemand zelf een dakloze wordt. Het laatste voorbeeld lijkt dus op altruïsme²¹.

Nussbaum schrijft dat wanneer aangenomen wordt dat mededogen irrationeel genoemd wordt, dit twee dingen kan betekenen. Ten eerste dat mededogen een niet cognitieve kracht is, welke weinig met denken en redeneren te maken heeft. Ten tweede kan dit betekenen dat de gedachtegang waarop mededogen wordt gebaseerd normatief fout is. Zoals hiervoor al beschreven houdt Nussbaum aan dat mededogen rationeel is en ik volg haar hierin. Om mededogen te ervaren dient een mens in staat te zijn na te denken over welke gevolgen leed heeft voor een ander, waardoor het eerste punt niet correct is in mijn visie. Mededogen komt van het besef wat leed is, wat het impliceert en welke consequenties het met zich meedraagt. Indien dat goed gefundeerd in het oordeel verwerkt is, is ook het tweede punt waarom mededogen irrationeel is verworpen.

”Volgens Spinoza zijn bij emoties als angst, verdriet, woede, vreugde en liefde altijd een inschatting nodig van de gevolgen die de situatie heeft voor je eigen welzijn. Emoties zijn niet zomaar impulsen of aandriften, maar uitermate selectieve patronen van inzicht en interpretatie” (Nussbaum, 2009, p. 433), dit punt van Spinoza geeft aan dat er een rationele grondslag ligt in emoties.

Cornelis: Le coeur a ses raisons, que la raison ne connait pas. (Pascal, 1662)

De titel zal zich vertalen naar: ”Ons gevoel heeft beweegredenen die ons verstand niet kent”. Arnold Cornelis bespreekt in zijn boek *Logica van het Gevoel* de ontwikkeling van de emoties door de tijden heen; vanaf de Oudheid en de bijbehorende mythen, via het materialisme uit de verlichting naar het communicatieve model van hedendaagse.

Angst, boosheid en verdriet als elementaire emoties

Cornelis claimt vroeg in het boek dat ”volgens de sociale kennistheorie van de stabiliteitslagen in de cultuur er slechts drie fundamentele emoties zijn. In hun vertrek zijn ze negatief, het zijn de logische onbewuste probleemstellingen van het gevoel, die we kennen als *angst*, *boosheid* en *verdriet*. Men kan aanvoeren dat er toch veel meer emoties zijn. Maar het is net als met kleuren, je kunt ze mengen” (Cornelis, 2000, p. 47). Cornelis stelt dat mensen alle emoties eerst negatief ervaren. Via ons systeem wordt een boodschap verwerkt vanuit onbewuste logica en is de zender dus intern claimt Cornelis. Het individu ziet de wereld in de werkelijkheid die hij/zij zelf heeft geschapen. ”De culturele omgeving moet zo zijn dat onze emoties zich stabiliseren en dat komt tot uiting als positieve emoties van liefde en geborgenheid, van sociale rechtvaardigheid en communicatieve zelfherkenning als schoonheid” (Cornelis, 2000, p 48). Hij vult zijn claim aan met de opmerking dat positieve emoties zoals geluk en liefde verworpen moeten worden en de mens deze niet van nature kan bezitten.

Zolang de emoties [angst, boosheid en verdriet] zich niet herkennen in de omringende wereld zetten zij de onrust van het zoeken voort. Als de zelfherkenning wel optreedt dan nestelen zich de emoties in de stabiliteitslagen van de cultuur als positieve gevoelens van geborgenheid, rechtvaardigheid en zelfherkenning” (Cornelis, 2000, p. 60) en ”Pas dan kunnen de leerprocessen beginnen. Zolang we angstig zijn, of boos of verdrietig kunnen we niet leren” (Cornelis, 2000, p. 62).

Hiermee zegt Cornelis dat zolang er geen terugkoppeling plaatsvindt vanuit de wereld die de angst, boosheid of verdriet emotie(s) verwerpen, deze emoties zullen aanhouden en het individu niet de positieve

²⁰In eerste instantie vind dit niet heel sterk en ben van mening dat een aanvulling als vierde element op Aristotelis' cognitieve elementen meer gepast en correct is. Daarentegen vind ik dat het derde punt van Aristotelis dieren buiten beschouwing laat. Dit is niet meer van deze tijd, in de huidige maatschappij is er ook veel mededogen voor dierlijk leed.

²¹Hoewel er vanuit psychologische visie geen altruïsme bestaat, omdat er altijd een component van zelfgenoegdoening aanwezig is, wat weer duidt op egoïsme.

emoties zal aanleren. Dit zou betekenen dat een individu die opgroeit zonder relevante peergroep alleen negatieve emoties zal kennen en toepassen gedurende zijn leven.

Van een catharis in de betekenis van kennis zuivering die een zelfherkenning en zelfcorrectie is van de logisch onbewuste sturing. Het begrip falsificatie bij Popper, raakt slechts de zelfcorrectie van de bewuste kennis via een waarneming. Maar een catharis verwijst naar de overgang van een onbewuste en verborgen naar een bewuste en communicatieve filosofie, met als kenmerk dat we sommige zaken niet meer willen en dat we andere zaken juist willen voortzetten en uitbreiden omdat ze belangrijk zijn in het perspectief van mens zijn, waarden en kwaliteit” (Cornelis, 2000, p. 54).

Hiermee wil Cornelis aangeven dan via *catharis*²², ofwel door de kennis te 'reinen', er onderscheid ontstaat in waarneming en er dus emotioneel adequater gehandeld kan worden²³.

Zelfsturing

Cornelis haalt aan dat er maatschappij vormen zijn geweest waarin mensen niet konden of mochten kiezen²⁴. het individuen die niet aan de macht stonden werden altijd naast de macht hebbende ook andere factoren van macht buiten henzelf voorgehouden via mythen en religie. Zo haalt Cornelis aan dat wanneer men zegt 'Dat kan niet', men vaak eigenlijk bedoelt 'Dat mag niet'.

Als de regels voor het handelen vastliggen en de gevolgen van dat handelen bekend worden voorondersteld, dan kunnen we zeggen dat bedoelingen aan het handelen voorafgaan. Maar daarvoor betalen we een zware prijs, want dat betekent dat er niet meer wordt geleerd, we automatiseren onze geest, als ging het om een machine” (Cornelis, 2000, p. 156).

Met dat handelingen voorafgaan aan bedoelingen, impliceert Cornelis dat het menselijk brein en dus ook emoties rationeel zijn²⁵. Cornelis spreekt over dat iedere bedoeling bestaat uit drie hypothesen (Cornelis, 2000, p. 156):

1. De eerste hypothese betreft de objectieve gevolgen van ons handelen in de toekomst;
2. De tweede hypothese die achter een bedoeling steekt betreft het werk systeem en de programma's van ons handelen;
3. De derde hypothese is dat de bedoeling die we nastreven ook in de toekomst zal weergeven wat we op dat moment willen.

Cornelis zegt hiermee dat achter iedere bedoeling de bovenstaande testen schuilen. Het individu bedenkt welke effecten het handelen in de toekomst heeft, de tweede hypothese bekijkt via welke 'programma's' van ons werk systeem er gehandeld dient te worden en de derde hypothese bekijkt na het handelen of het effect gewenst is en de handeling dus herhaalbaar is. Hij betoogt dat het individu zijn of haar bedoelingen en ook de maatschappelijke waarden niet kent, waardoor er met hypothesen wordt gewerkt. ”De zelfsturing is een leerproces waarbij de doelstelling telkens moet worden bezien en pas achteraf, als beargumenteerd en communiceerbaar model, kan worden bepaald” (Cornelis, 2000, p. 157).

Cornelis becommentarieert de biologen met de stelling dat ”de biologen hebben zeker gelijk inzake de evolutie, maar ze hebben ongelijk in wat ze zeggen over het menselijk handelen. Voor een bioloog is alles aanleg en dat is natuurlijk ook zo, maar aanleg kan in een oneindig aantal richtingen worden uitgewerkt²⁶” (Cornelis, 2000, p 158). Hierop volgend stelt hij dat het handelingsmodel van de biologen uit de tijd van Darwin stamt en er toentertijd geen rekening is gehouden met leren en innovatie²⁷. Wat

²²Aristoteles heeft dit begrip geïntroduceerd als de definitie van de tragedie voor fysieke, emotionele, mentale en religieuze reiniging. Toentertijd bedoeld als reiniging van de ziel door de beleving van eleos (grief) en phobos (angst, vrees). Later is deze term zowel in de medische, psychoanalytische en religieuze velden ingeburgerd voor reiniging.

²³Ikzelf zie dit meer als een aanvulling, dan als een verwerping van Poppers facificatiemodel. Indien een individu denkt dat tijgers aibaar zijn totdat deze de tijger een dier aan stukken ziet scheuren, waardoor het individu doorheeft dat tijgers niet of minder aibaar zijn kan dit zowel gezien worden als falsificatie van de oude theorie (Popper) als catherisatie (Cornelis). Daarom zal ik de term catharis van Cornelis hanteren waar nodig in zijn theorie, maar een verwerping van het facificatiemodel vind ik het niet.

²⁴Ik stel dat dergelijke maatschappij vormen nog steeds bestaan.

²⁵Ik ben het niet eens met de stelling dat er dan niet meer wordt geleerd door het brein. Door empirisch testen en van de daaruit komende automatische reacties waarover Cornelis spreekt leert het brein juist.

²⁶De stelling dat evolutie 'in een oneindig aantal richtingen kan worden uitgewerkt' en het daarom niet correct is vind ik een zwakke stelling.

²⁷Ik betwijfel dit, naar mijn weten is innovatie de kern van het Darwinisme.

betreft het leren raakt Cornelis wel een belangrijk punt met zijn stelling "we proberen onze menselijke leer capaciteit uit binnen de logische mogelijkheden van een cultureel kader" (Cornelis, 2000, p 158).

Door communicatie is er veel veranderd in ons leer proces.

Het leerproces van de zelfsturing verloopt dus anders dan werd gedacht. De veronderstelling dat de bedoeling bekend moest zijn voorafgaand aan de handeling en aan de techniek, heeft plaatsgemaakt voor een communicatief leerproces van bijsturing op grond van de verwerking van negatieve sociale terugmelding (Cornelis, 2000, p. 160).

Zoals eerder geschreven, gaat Cornelis ervan uit dat de mens eerst een normen kader had hoe zich te gedragen dat werd aangegeven door mythen en religie, wat later is geëvolueerd naar een communicatief systeem zoals in de laatste quote beschreven. Cornelis schrijft dat wanneer iemand naar zijn/haar mening wordt gevraagd, de persoon dan eerst nagaat welk antwoord het meest wenselijk is. Deze stelling is een goede aanvulling op de nieuwe visie van de mens op verwacht gedrag. Waar vroeger mythen en religie het norm kader aangaven waaraan getoetst werd, is hedendaags de maatschappij het normkader. Doordat informatie voor iedereen beschikbaar is zijn mensen meer in staat een verwachtingsbeeld van de maatschappij te creëren dan vroeger.

Verschillende modellen mensen

Er zijn volgens Cornelis drie soorten mensen; de normatieve/zwijgende mens, de verborgen mens en de communicatieve mens. Deze soorten mensen staan bij Cornelis voor de drie stadia die de mensheid heeft doorlopen.

In het model van de normatieve en zwijgende mens kwam er een bedoeling in de handeling tot uiting, maar die bedoeling bleef voor de mensen zelf verborgen. Als mensen het zelf maar niet wisten of wilden weten, dan konden ze een eigen bedoeling hebben, zelfs als die afweek van die van het sociaal regelsysteem (Cornelis, 2000, p. 162).

Hiermee wordt het eerste stadium van de mensheid aangegeven. De mensen conformeerden zich naar wat bekend was als gewenst gedrag en dachten er zelf niet over na. Bij de cultuur van rond negentienhonderd hoort het verborgen mensentype. De verborgen mens is het type waarvoor gevoel geen betekenis mocht hebben en welke geen sturingsinformatie kon bevatten. Dit alles verandert bij de komst van de communicatieve mens, die informatie deelt en zich spiegelt aan de maatschappij. Deze nieuwe mens brengt een nieuw tijdperk, een open systeem. "Als we denken in een verkeerd systeem, dan zien we de verkeerde dingen en we stellen de verkeerde handelingen" (Cornelis, 2000, p 289) schrijft Cornelis wijs na herhaling van de mythe van Koning Oedipus, die na het ineffectief ontsnappen aan het noodlot, door slechte en beperkte communicatie zijn vader dood, zijn moeder huwt en eindigt met het uitsnijden van zijn eigen ogen, om te leven in de blindheid die hem tot dus ver alleen metaforisch vergezelde.

In één van de laatste hoofdstukken komt Cornelis terug op zijn types mens en benoemt de volgende (cf. Cornelis, 2000, pp 607 - 609):

1. Verborgen mens; het mensmodel waarin de emoties en de sturingsbedoelingen niet als bestaand in de wetenschappelijke theorie worden erkend;
2. Sociale mens; deze integreert regel systemen en erkent ook dat mensen lerende systemen zijn;
3. Communicatieve-Zelfsturende mens; Deze mens produceert zelf inzichten en communiceert deze ook. De informatie komt niet meer van buiten zoals bij de verborgen mens en omvat ook meer dan alleen maar sociale vaardigheden zoals de normatieve mens.

In zijn voorgaande drie mensen types zien wij dat de normatieve/zwijgende mens en de verborgen mens versmelten tot één en overlapt wordt vanuit cultureel oogpunt door de sociale mens. De communicatieve zelfsturende mens is de mens van nu, die via communiceren de derde stabiliteitslaag moet realiseren die bij de sub paragraaf "Conflicten" (p. 31) zal worden besproken. Doordat er meer kennis is en deze wordt gedeeld is de mens in staat gebeurtenissen te verklaren vanuit andere instituties dan de mythen. Dit proces heeft de overgang ingeleid van de verborgen naar de communicatieve mens.

De lerende mens

Cornelis haalt Spinoza's postulaat aan waarin gesteld wordt dat mensen een fundamentele drift hebben om te blijven voortbestaan. "Die drift"²⁸ herkende hij al in de fysische wereld en zijn kennis van toen

²⁸De 'conatus in suo esse perseverandi': de drift om te volharden in de eigen manier van zijn.

nieuwe mechanica speelde hier wellicht een rol. Als een kanonskogel wordt afgeschoten, dan wil die kogel als het ware volharden in zijn vlucht” (Cornelis, 2000, p 414). Deze drift heeft ervoor gezorgd dat de mensheid steeds verder is gekomen en waardoor er nieuwe soorten mensen zijn ontstaan. Cornelis ziet dit als de *fundamentele drift om te leren*. Hij stelt dat de emotionele basis van het natuurlijke systeem een thuisbasis is. Van hieruit gaat de mens zich ontwikkelen door te leren.

”Twee mensen die denken in twee verschillende systemen en zelfs in twee verschillende lagen van culturele stabiliteit, kunnen elkaar bij definitie niet begrijpen, tenzij in termen van een derde systeem” (Cornelis, 2000, p 424). Cornelis haalt dit aan om het belang te demonstreren van de lerende mens, die door communicatie en lering verder komt in zijn samenleving met anderen. Hij verklaart dat een individu uit zijn eigen systeem moet kunnen springen om te kunnen communiceren en uitleg te geven waarom bepaalde zaken wel en andere niet moeten worden geleerd. Hierop vult hij aan dat het verborgen menselijk leren aangeboren is als gevoel. ”Vanuit iedere wereld van ervaring en ieder beroep ontwikkelen we zelf de filosofie die voor de zelfsturing nodig is, waarbij we de geldigheid van inzichten toetsen langs de weg van de communicatie” (Cornelis, 2000, p 425). Dit geeft het belang van communiceren voor het leerproces aan.

Cornelis haalt Kant aan die het onderscheid maakte in *a priori* en *a posteriori* kennis maakte. *A priori* kennis is de kennis die de mens reeds bezit. Als we een kat zien, dan weten wij dat het een kat is. *A posteriori* kennis is empirische kennis, ofwel wat getoetst en aangeleerd is volgens Kant. Ofwel, zodra wij leren wat een kat is, weten wij dat wij het beestje kat moeten noemen als we het zien. ”We herkennen de tweedeling van Descartes in kennis van de geest en kennis van de materie. De echo van het denken van Plato wordt vanuit de Oudheid herhaald” (Cornelis, 2000, p 471). Cornelis haalt dit aan om aan te geven dat door het leren van een taal een kind de wereld kan ordenen en zichzelf in de wereld kan plaatsen. Kant (1781) zei over zijn stelling ”Waarneming zonder begrippen is blind, begrippen zonder waarneming zijn leeg²⁹”. Het geeft mooi aan dat beide soorten kennis noodzakelijk zijn voor de mens om vooruit te komen en te leren.

Rationaliteit

Cornelis beschrijft hoe de publicatie van Descartes’ *Discours de la méthode* in 1637 een regelsysteem voor het wetenschappelijk denken werd ontworpen, waarmee hij de grondslag voor het rationalisme in de wetenschap legde. Dit regelsysteem gaf de mogelijkheid *sturingsbedoelingen* te ervaren om zaken die op het eerste oogpunt subjectief lijken zoals ”dat is mooi”. Hierdoor hebben wij de mogelijkheid om anderen te begrijpen.

Dat beredeneren is de kern van het begrip rationaliteit en zoals we zagen van de rede, als cultureel ondersteunende kritische zelfsturing van het verstand. Het begrip ’verstand’ verwijst naar verstaan en geeft dus aan dat mensen niet alleen emoties hebben, maar ze ook van betekenis kunnen voorzien, in het spreken, dat steunt op het regelsysteem van de taal (Cornelis, 2000, p. 484).

Hiermee geeft Cornelis aan dat emoties rationeel zijn door de koppeling te leggen van emoties via taal naar beredeneren, wat de kern van de rationaliteit is volgens Cornelis. Hij haalt aan dat regel systemen voor het eerst zijn benoemd als paradigma door Kuhn³⁰. ”De argumentatie is dan rationaliteit in de termen van een sociaal regelsysteem voor het denken en aangeduid als verstand. [...] De nesteling der emoties wordt in de normen van het sociaal regelsysteem gestabiliseerd” (Cornelis, 2000, pp. 484 - 485). Cornelis plaatst rationaliteit in een ’paradigma’ dat verstand aanduidt als een sociaal regelsysteem voor het denken. Binnen dat paradigma stelt Cornelis, zijn emoties rationeel³¹.

Cornelis’ zijn rationele visie is terug te zien in zijn visie op gevoel; ”De oorsprong leg ik in het menselijk organisme, gevoel zie ik als aangeboren, als vertrekpunt en als basismateriaal, even typisch voor de mens als zijn lichaamsbouw en andere aangeboren aspecten van zijn voorkomen” (Cornelis, 2000, p. 705). Hij stelt dat gevoel en gevoeligheid niet aan te leren zijn, slechts de opmaak van de kennis tot culturele stuurcodes.

Conflicten

Cornelis beschrijft dat de mens onderhevig is aan drie soorten problemen met betrekking tot de emotie (cf. Cornelis, 2000, pp. 539 - 540).

²⁹Kritik der reinen Vernunft, 1781. (Kritiek van de zuivere rede)

³⁰Thomas S. Kuhn in ”The Structure of Scientific Revolutions, The University of Chicago Press, Chicago, 1962, 1970.

³¹Of hier echt gesproken mag worden van een paradigma betwijfel ik, desalniettemin, ben ik het met Cornelis eens dat in een dergelijke visie emoties rationeel zijn.

1. Ten eerste zijn er problemen van de mens met de natuur, waaronder de menselijke natuur;
2. Ten tweede zijn er de problemen van mensen met elkaar;
3. Ten derde zijn er de problemen die mensen hebben met zichzelf.

De problemen van de eerste soort zijn volgens Cornelis de redenen waarom mensen vroeger behoefte hadden aan mythen en hedendaags aan leren (ontwikkeling). De problemen van de tweede soort worden via het gevoel, gestuurd vanuit cultuur, opgelost met macht en regelgeving. Cornelis geeft hier de paradox aan dat het gevoel zich ook verzet tegen macht, omdat het een vorm van willekeur is³². De problemen van de derde soort uit zich door problemen van zelfsturing en van zelfdefinitie. Cornelis stelt dat het lange tijd geduurd heeft voor er een antwoord is gekomen op de oude vraag van de mensheid "wie ben ik?".

Hij stelt dat er drie zaken zijn waar conflicten over gaan.

Er kan een conflict zijn over materiële zaken, over voedsel en de producten van menselijke arbeid, over het bezit van vrouwen, over veen en slaven. [...] Een tweede soort conflicten ligt logisch op een niveau hoger, daar zijn de resultaten van het maatschappelijk leerproces zo verwerkt dat de nieuwe stabiliteitslaag van het sociaal regelsysteem het conflict behandelt. [...] Maar er is een derde soort conflicten, die gaan over de definitie van wat een mens is en de zelfdefinitie die iemand er tegenover stelt" (Cornelis, 2000, pp. 541 - 542).

De eerste soort conflicten zijn er altijd al geweest en zijn redenen geweest voor roof, gevechten en zelfs moord, de oudste vormen van schade toedoen aan een medemens. Met de tweede soort conflicten stelt Cornelis dus dat deze conflicten zich manifesteren binnen het sociaal regelsysteem. Cornelis stelt dat het derde soort conflict veroorzaakt wordt door mislukte communicatie en ik zie hierbij een verwijzing naar zijn lerende mens. Dit conflict speelt zich af op een hoger niveau, een logisch niveau. Hiervoor is echter een derde stabiliteitslaag nodig, claimt Cornelis, om deze vorm van conflicten op te lossen³³. Om dit derde soort conflict op te lossen moet op een nieuw logisch niveau te werk worden gegaan stelt Cornelis. Hierbij geeft hij het voorbeeld van ME'ers die erop los slaan bij rellen van voetbalsupporters, dit conflict lost zich niet op, omdat het probleem beantwoordt wordt op hetzelfde logische niveau. Hij haalt Ashby erbij die via het sturingsbeginsel uit de cybernetica³⁴ stelde dat "een systeem alleen een ander systeem kan controleren en sturen als het sturende systeem over meer of beter geordende en meer adequate informatie beschikt dan het gestuurde systeem" (Cornelis, 2000, p. 546)³⁵. Cornelis stelt dat dit mogelijk wordt in de derde stabiliteitslaag, welke een logische hiërarchie zal veroorzaken die macht onnodig maakt. Cornelis stelt dat voor de eerste stabiliteitslaag logica niet is aangeboren, een gedachte die stamt uit de tijd van Plato, evenmin is logica het resultaat van een empirische waarneming, een gedachte uit de achttiende eeuw. Hij impliceert dat logica hedendaags gevormd wordt door communicatie. Als tweede stabiliteitslaag stelt hij dat deze is opgebouwd vanuit een sociale werkelijkheid, van de structuur van een sociaal regelsysteem. "Als een maatschappij wel leert, dan komt zij in een andere stabiliteitslaag, dus op een hoger logisch niveau, op een niveau van technisch handelen" (Cornelis, 2000, p. 557). Cornelis ziet het als noodzakelijk dat er gecommuniceerd en geleerd wordt als maatschappij, anders is vooruitgang niet mogelijk. "De theorie van de derde laag van stabiliteit in de cultuur als een communicatiesysteem vooronderstelt dat ieder conflict tussen de logica's van verschillende systemen in principe oplosbaar is door de ontwikkeling van een nieuw systeem van een hogere logische orde" (Cornelis, 2000, p. 561).

Een verborgen conflict ontstaat volgens Cornelis als een individu de grenzen overschrijdt van wat te leren valt, wat redenen is voor het ontstaan van 'geestesziekten'. Hij stelt dat deze verborgen conflicten de gedaante aannemen van lijden, pijn, verdriet, dolheid, agressiviteit, vandalisme en waanzin. Deze conflicten zijn verborgen en Cornelis stelt dat hoe meer en uitbundiger er feest gevierd wordt, hoe erger de problematiek. (cf. Cornelis, 2000, pp 557 - 558). Ikzelf denk dat dit wat genuanceerd moet worden, daar dit impliceert dat uitbundige maatschappijen of culturen per definitie meer problemen hebben.

Conclusies

In deze bespreking wordt duidelijk dat filosofen emoties beschouwen vanuit het menselijk brein. Hierdoor lijkt het niet mogelijk om iets te zeggen over *emoties die wij bij anderen zien*. De emotie moet ervaren

³²Ik stel dat de macht hebbende altijd is onderhevig aan een bepaalde vorm van willekeur, maar hedendaags heeft het volk in de Westerse maatschappij relatief veel invloed op de keuze van de macht hebbende in relatie tot vroeger tijde.

³³Ik zie dit als dat de mens de ruimte moet krijgen om dit probleem te adresseren, iets wat pas sinds twee eeuwen mogelijk is voor het gewone volk. Hiervoor was dit behouden voor de filosofen, de elite en adel.

³⁴cf. W. Ross Ashby, *An introduction to Cybernetics*, London, 1956

³⁵Dit wekt mijn inziens de vraag op hoe het menselijk brein dan dit conflict moet oplossen? Het probleem is immers gecreëerd door het brein zelf.

en geanalyseerd worden. Wij kunnen wel vaststellen dat emoties fenomenen zijn. Met name Sartre roept op een fenomenologisch-psychologische visie op emoties te ontwikkelen.

Alle in dit hoofdstuk besproken filosofen hebben ons laten zien dat emoties dienen ter bescherming van het individu. In het geval dat een doel van het individu beïnvloedt wordt, zal het individu emoties ervaren, zei het positief of negatief, afhankelijk van op welke wijze het doel wordt beïnvloed. Nussbaum heeft voor deze theorie de grootste toevoeging gedaan met de introductie van haar Eudaimonistische visie. Emoties beschermen onze doelen en stellen ons in staat om voort te bestaan.

Reeds sinds Aristotelis accepteren wij dat de menselijke ratio meester is over de emoties. Emoties zijn rationeel en ontstaan in een cognitief-evaluatief proces. Daardoor is het mogelijk tot op een bepaald niveau om invloed uit te oefenen op emoties. Deze zienswijze wordt echter tegengesproken door Sartre's magische wereld. Daar ligt de grens waar de mens invloed kan uitoefenen op de emotie. Deze zogeheten magische wereld bepaald namelijk de visie waarmee het individu de wereld ervaart. Wat hierin mee speelt is de gradatie van de intensiteit van de emotie, hoe intenser de emotie, hoe complexer hierover meester te worden. Nussbaum had reeds als voorbeeld geschetst dat de Grieken meerdere benamingen en gradaties hadden voor "liefde" en de Romeinen voor "woede". Zo vinden wij het allen irreal om woede te ervaren over een gestolen paperclip, maar woede over een gestolen liefde heeft geresulteerd in grootse mythen, bestseller boeken en *blockbuster* Hollywood producties.

Mythen, boeken en films zijn allen een vorm van communicatie. Zij produceren, evenals menselijke communicatie, emoties. Dat stelt Cornelis en ook Nussbaum wanneer zij over culturele emoties spreekt door het uiten van emoties tonen wij aan onze sociale omgeving wat wij willen, vinden en verwachten.

Psychologen; van het passieprincipe tot wetmatigheid

Opvolgend op de visie van emoties van de filosofen zal in dit stuk over emoties worden geschreven vanuit de visie van de psychologen. Nico Frijda (1986, 2007) heeft vele werken geschreven over emoties en decennia onderzoek hieraan gewijd. Hij is een auteur en wetenschapper die wereldwijd ge-quote wordt en gerespecteerd is om zijn visie en kwaliteit. Toen ik in mijn zoektocht op het boek *The Laws of Emotions* stuitte bleek dit een zeer toegankelijke start te zijn. Nico Frijda (2007) beschrijft in zijn boek dat emoties gebonden zijn aan bepaalde wetmatigheden. “[...]Yet at the same time, emotions are lawful. They emerge and develop according to define laws that can, at least in principle, be specified” (Frijda, 2007, p. 1). Ik heb deze wetten onderzocht en deze geordend en vergeleken met andere theorieën om te zien of uit deze wetmatigheid geconcludeerd kan worden dat emoties rationeel zijn. Dit beschrijf ik in dit hoofdstuk. Frijda gaf aan dat deze wetten in 1987 reeds zijn opgeschreven na twee turbulente decennia van ontwikkelingen aangaande dit onderwerp binnen de psychologie. De daarop volgende twee decennia zijn gewijd aan het toepassen van de ontwikkelingen binnen de psychologie welke betrekking hebben op dat onderwerp. Met de claim “The aim of this book is to seek to understand those regularities. [...] This book is driven by the pathos to, one day, understand the regularities without sacrificing the individuality and personal meanings” (Frijda, 2007, p. 1), impliceert Frijda dat emotionele wetmatigheid inherent is aan regulariteit. Een meer concrete claim is gedaan door Hochschild, zoals geciteerd door Lively “Instead of viewing emotion as something irrational or purely biological, Hochschild argued that emotions are subject to rules or norms, much in same way as other forms of behavior. (Lively 2006: p570)”. In deze doctoraalscriptie heb ik onderzoek gedaan of emoties daadwerkelijk irrationeel zijn. Indien emoties daadwerkelijk irrationeel zijn, deze van invloed zijn op processen binnen bedrijven en deze bedrijven zoals eerder door mij geponereerd opgebouwd zijn uit menselijke relaties heeft dit verstrekken gevolgen voor de bedrijfskunde. Immers, men zou zich kunnen afvragen wanneer niet alle handelingen binnen bedrijven rationeel zijn, tot in hoeverre bedrijven rationeel te leiden zijn. Frijda zoekt ook naar het antwoord op de interactie tussen emotie en cognitie; “How do emotions interact with cognition; that is, how do the dispositions for emotional reaction interact with impinging as well as earlier and expected information?” (Frijda, 2007, p. 2). De interactie tussen emotie en cognitie is erg interessant. Frijda claimt hier duidelijk dat emotie en cognitie niet inherent zijn aan elkaar, maar dat er interactie is tussen de twee. In dit onderzoek heb ik mij gericht op het in kaart brengen waar emotie en cognitie ten opzichte van elkaar staan, dit geschiedde door middel van literatuurstudie en vergelijking van secundair empirisch materiaal (Gebruikt van de schrijvers van de gebruikte literatuur). De claim van Frijda: “Emotions are elicited not so much by the presence of favorable or unfavorable conditions but by actual or expected changes in favorable or unfavorable conditions” (Frijda, 2007, p. 10) gevolgd door “The greater the change, the stronger the subsequent emotion (Frijda, 2007, p. 11), zo concludeerde Frijda door vergelijking van de laatste 20 jaren empirisch onderzoek. Dit geeft aan hoe mensen emotioneel getriggerd worden door veranderingen en niet door de status quo an sich³⁶.

De wetten van Frijda

Ik zal de wetmatigheid van emoties hier bespreken. Frijda heeft diverse emotionele wetten gespecificeerd. Voordat de term emoties werd vastgesteld, was de veronderstelling dat de drijfveer die wij nu emotie noemen afkomstig was van de concepten affectie en passie. Dit werd het *passieprincipe* genoemd en functioneerde als volgt;

To manifest states of action readiness, and feelings of readiness that bear on the aim of achieving or maintaining, or terminating, or decreasing one's relationship to a particular object or event; and to have the characteristics of emerging involuntarily, of appearing to be set towards completing the aim in the face of delays and difficulties, and to seek precedence over ongoing behavior or interference from other sources (Frijda, 2007, p. 4).

Nu onderscheiden wij negen wetten (Frijda, 2007, pp. 4 - 19), te weten:

The law of situational meaning

Emotions arise in response to patterns of information that represent the meaning of eliciting situation. In principle, different emotions arise in response to different meaning (Frijda, 2007, p. 4).

³⁶Dit is een interessant concept met betrekking tot emoties voor de bedrijfskunde, met name omdat dit bevestigt dat veranderingen waaraan bedrijven continu onderhevig zijn een groot aandeel hebben in emoties.

Frijda (2007) bespreekt hier dat bepaalde emoties opgewekt worden door verschillend nieuws, men ontwikkelt andere emoties op het bericht dat een geliefde is komen te overlijden dan op het bericht dat diegene de loterij heeft gewonnen. Hij beschrijft in deze paragraaf dat gebeurtenissen die iemands doelen bevredigen positieve emoties teweeg brengen, en gebeurtenissen die deze schaden negatieve emoties teweeg brengen. Hierbij geldt dat bij de input van een bepaalde gebeurtenis een bepaalde emotie tot gevolg zal zijn. Dit is slechts een versimpelde uitleg, er komt ook de persoonlijke betekenis en beoordeling van de gebeurtenis bij kijken. "Events are not pleasant or unpleasant by themselves; they are appraised, apprehended that way" (Frijda, 2007, p. 5). Dit houdt in dat bijvoorbeeld het verlies van iets slechts een impact heeft op iemand afhankelijk van hoe zwaar de betreffende persoon dat verlies ervaart en beoordeeld. Zo zal het verlies van een geliefde zwaarder wegen dan het verlies van sleutels. Zo beschrijft Frijda de impact van sentiment. De waarde die een persoon hecht aan een bepaald muziekstuk of een schilderij is zeer persoonlijk en kan per persoon zeer individuele reacties teweeg brengen. Ik persoonlijk reageer heftig op Johann Sebastian Bach's Orchestral Suite No. 3 in D major, BWV 1068, beter bekend als de door August Wilhelm aangepaste versie "Air on the G String". Dit is een fenomeen dat moeilijk tot niet uit te leggen is aan anderen. Door anderen dit nummer te laten horen, verwacht ik dat zij niet dezelfde emoties, drang en passie ervaren die ik ervaar op dat moment. Dit noemen wij sentiment.

The law of concern

Emotions arise in response to events that are important to the individual's concern (Frijda, 2007, p. 7).

Frijda beschrijft dat iedere emotie een bepaalde betrokkenheid met zich mee draagt, zei het een motief, noodzaak, doel, waarde of een langdurige gewenste aard van de werkelijkheid. Deze wet verklaart waarom individuen emotioneel reageren op gebeurtenissen die hen niet direct raken, zoals boos worden als een collega wordt ontslagen. Ondanks dat de persoon zelf zijn of haar baan niet kwijt raakt, verliest deze wel een gewaardeerd collega. Door dit verlies reageert de persoon boos. Emoties vormen primair materiaal in de verkenning van de betrokkenheid van een individu en betrokkenheid representeert de ultieme uitleg voor emoties, zo schrijft Frijda (2007). Hieruit valt af te leiden dat emoties niet alleen ervaren en/of geuit worden wanneer een gebeurtenis betrekking heeft op het individu, maar ook op entiteiten die waarde hebben voor het individu. Betrokkenheid vloeit over in sensitiviteit, zo schrijft Frijda, voor fysieke schade, de onmogelijkheid om te bewegen of te handelen, voor bepaalde geuren en smaken, dat vormt de basis voor emoties wanneer er niet van te ontsnappen valt, of wanneer een individu zijn of haar plezier niet bereiken kan.

The law of apparent reality

Emotions are elicited by events with meaning appraised as real, and their intensity corresponds to the degree to which this is the case (Frijda, 2007, p 8).

In deze paragraaf wordt beschreven hoe gebeurtenissen meer emotionele impact hebben wanneer deze klaarblijkelijk zijn. Zo wordt het voorbeeld gegeven door Frijda hoe onrust over Europa trok toen na de Chernobyl ramp restricties werden gelegd op de melkconsumptie en niet nadat de ramp op het nieuws verschenen was. Ook wordt het voorbeeld gegeven hoe de foto (zie figuur 1) van één verdrietig kind in Vietnam meer impact had op de mensen toentertijd dan de rapporten over de duizenden doden. Ikzelf wist ook direct over welke foto het ging, ik wist zelfs de naam van het meisje om wie het ging in dit voorbeeld: Phan Thị Kim Phúc, beter bekend als Kim Phuc. De foto is daardoor een goed voorbeeld van de impact die het maakt op mensen. Ik ben afkomstig uit een generatie die de Vietnam oorlog niet eens heeft meegemaakt, toch herinner ik mij die foto direct en ervaar hierbij diverse emoties. Dit is 'echt' voor veel mensen³⁷. De foto van een negen jarig meisje dat na een napalm-aanval op haar dorp in brand heeft gestaan, haar brandende kleding heeft uitgedaan en op de foto zichtbaar derdegraads brandwonden heeft opgelopen aan haar armen maakt velen verdrietig en boos. Had dit mensen evenveel aangegrepen als zij het slechts hadden gelezen? Waarschijnlijk minder.

³⁷Ik bijvoorbeeld vind dat ieder kind recht heeft op het 'kind zijn', moet spelen met vriendjes, naar school moet kunnen gaan, veilig moet kunnen leven.

Figuur 1: Pulitzer price winnende foto van Kim Phúc, Associated Press; door Huỳnh Công Út, 8 juni 1972

Deze wet legt ook belangrijke fenomenen uit, zoals het ontbreken van emoties wanneer men deze wel verwacht. Zo wordt rouw vaak heftig ervaren wanneer het een geliefde betreft, maar in mindere mate, of de rouw is zelfs volledig absent wanneer de verloren persoon minder of niet bekend was. Deze wet is complex, temeer doordat realiteit enigszins subjectief is. Wat is de realiteit, en hoe waar is deze? De waarheid is maar net zo waar hoe zeer deze geloofd wordt. Zo wordt de straf van God door een Christen heel anders ervaren, dan door een atheïst. Frijda poneert de stelling dat emoties echt zijn, wanneer deze effect hebben op het affectief of fysiek bestaan van een individu, wanneer deze een uitvoeringsvorm kennen.

The law of change, habituation and comparitive feeling

De law of change, habituation and comparitive feeling dient gescheiden te worden in drie stukken. Ze hebben alle drie invloed op elkaar en horen bij elkaar als een triptiek.

Voor de Law of change geldt: "Emotions are elicited not so much by the presence of favorable or unfavorable conditions but by actual or expected changes in favorable or unfavorable conditions" (Frijda, 2007, p. 10).

Een herkenbaar voorbeeld voor veel mensen hiervan is het vanzelfsprekend ervaren van een partner, tot deze verdwijnt uit het leven, wat verandering veroorzaakt. Gebeurtenissen die grote impact hebben op het leven van een individu hebben ook een grotere emotionele impact, dit geldt zowel voor de positieve, als de negatieve veranderingen, bijvoorbeeld het winnen van een loterij of het invalide raken na een verkeersongeluk.

The Law of change is grotendeels gebaseerd op de Law of habituation: "Continued pleasures wear off; continued hardships lose their poignancy" (Frijda, 2007, p. 10).

Zoals reeds in het voorgaande stuk aangegeven, hebben gebeurtenissen met een grote impact, en een grote verandering, ook grotere emotionele impact. Echter, deze impact blijft niet zo intens als ten tijde van de eerste introductie. Individuen raken gewend aan het hebben van miljoenen, net als mensen gewend raken aan het invalide zijn. Deze status zal altijd een bepaalde impact blijven hebben op het leven van de persoon, maar in de loop der tijd zal deze impact verminderen.

Bij de wet van verandering gaat op dat hoe groter de verandering, hoe sterker de opvolgende emotie. Zo is ook plezier volgend op spannende momenten groter, dan wanneer plezier wordt ervaren zonder spanning voorafgaand. Dit fenomeen wordt ook wel de *suspense-mastery* of *arousal-safety* opvolging genoemd³⁸. Een voorbeeld hiervan is hoe kinderen lachen als ze geschud worden op een knie, of het plezier dat een individu beleeft aan een achtbaan.

The Law of comparative feeling: "The nature and intensity of emotion depend on the relationship between an event and some frame of reference with which the event is compared" (Frijda, 2007, p. 11).

³⁸cf. Rothbart (1973)

Een voorbeeld zoals besproken door Frijda is hoe men emotioneel omgaat met salarisverhoging. Indien men een bepaald bedrag in het hoofd heeft en dit niet krijgt, terwijl een collega dit wel ontvangt raakt het individu bedroeft. Dit, terwijl salarisverhoging in beginsel vreugde teweeg brengt. Door de vergelijking wordt de emotie anders dan verwacht, men heeft de mogelijkheid de vergelijking omhoog of omlaag te stellen. "Generally speaking, the frame of reference that determines what counts as an emotional event, and how, consists of readily conceivable counterfactual alternatives"³⁹ (Frijda, 2007, p. 12)". Een sprekend voorbeeld hiervan is dat rouwen het individuen nog geen afscheid hebben genomen van de verloren persoon, ze verwachten dat deze nog ieder moment door de deur kan komen lopen.

The law of hedonic asymmetry

Pleasure is always contingent on change and disappears with contiguous satisfaction. Pain may persist under persisting adverse conditions (Frijda, 2007, p. 13).

Deze wet legt uit dat omgang met prettige en onprettige gebeurtenissen asymmetrisch verwerkt wordt door individuen. Prettige gebeurtenissen worden sneller verwerkt dan onprettige. Zo raakt men bijvoorbeeld snel gewend aan een plezierig gevoel zoals het winnen van een wedstrijd, maar een beschamend moment zoals gepest worden in het midden van het schoolplein kan onevenredig lang voortduren in de beleving van het individu. Een ander voorbeeld is onderdrukking, de emotionele geladenheid van deze gebeurtenis duurt vele malen langer dan de vreugde die ervaren wordt bij de bevrijding van de onderdrukking. Emoties bestaan, zo schrijft Frijda, om als waarschuwingssignaal te dienen voor een status in de wereld waarop gereageerd dient te worden. Zodra het "geen actie meer benodigd"-signaal wordt gegeven, verdwijnt de emotie. Het systeem wordt uitgezet, er is geen noodzaak meer voor.

The law of conservation of emotional momentum

Emotional events retain their power to elicit emotions indefinitely, unless counteracted by repetitive exposures that permit extinction or habituation, to the extent these latter are possible (Frijda, 2007, p. 14).

Frijda schrijft in deze paragraaf dat het moeilijk is deze wet aan te tonen, voornamelijk doordat de wet weerstand biedt wanneer er geen verandering aangedragen wordt. Met betrekking tot de waarde van de wet, gedragstherapie en traumatherapie tonen beide aan dat deze met uitleg gepaard gaan van uitwijk gedrag, ontkenning, secundaire winst en dergelijke. De traditionele *extinction theory*, als wel de *interference theory of forgetting*, maken het meer redelijk om aan te nemen dat de emotionele impact van trauma nooit afneemt, het kan hooguit overschreven worden. Het verlies van een kind zal nooit een neutrale gedachte worden⁴⁰. Zo zal het onverwachts vinden van herinneringen zoals speelgoed van het kind resulteren in intens verdriet alsof de gebeurtenis net heeft plaatsgevonden. Een ander voorbeeld hiervan is hoe men het schaamrood op de wangen krijgt bij de herinnering aan een beschamende gebeurtenis.

The law of closure

Emotions tend to be closed to considerations that its aim may be of relative and passing importance. They are closed to the requirements of interests other than those of their own aims. They claim top priority and are absolute with regards to appraisals of urgency and necessity of action, and to control over action (Frijda, 2007, p. 15).

Emoties blijven sterk meespelen tot deze afgesloten worden. Zo blijft iemand woedend als de persoon iets is aangedaan, de veroorzakende factor van deze emotie blijft ook gezien worden als iets dat puur slecht is. Frijda beschrijft dat de afsluiting van emoties gespiegeld is aan hun gedragingen. Men gedraagt zich naar hun drang hoe zich te gedragen. Het primaire fenomeen van de emotie is de controle prioriteit van de emotionele actie paraadheid (*action readiness*). De emotionele controle wordt een dusdanige prioriteit dat deze andere doelen overschrijft, zelfs lange-termijn consequenties. De actie behoeft niet altijd naar buiten gekeerd te zijn, voorbeelden van intern gekeerde acties zijn vluchten, schreeuwen en huilen. "Closure (...) is in fact the distinguishing mark of passion, because it tries to capture the involuntary nature of emotional impulse, or even apathy, its characteristic of being an urge, both experienced and in behavior" (Frijda, 2007, p. 16). Emoties worden afgesloten doordat ze niet te penetreren zijn met informatie die niet relevant is, of niet coherent zijn met, het doel van de emotie. Iemand die verliefd en wanhopig is, zal

³⁹"Norm theory"; Kahneman & Miller (1986)

⁴⁰cf. Lehman, Wortman & Williams (1987)

ten alle tijde zijn of haar geliefde willen vinden. De paraatheid (*state of readiness*) kan zo hoog oplopen dat er een zogeheten punt zonder keermogelijkheid (*point of no return*) wordt bereikt. In een dergelijk geval zal het individu toegeven aan zijn of haar drang die opgewekt wordt door de emotie.

The law of care for consequence

Every emotional impulse elicits a secondary impulse that tends to modify it in view of its possible consequences (Frijda, 2007, p. 17).

Het grootste effect van deze wet is het matigen van de reactie. Deze wet is grotendeels een emotie, men kan reacties niet matigen enkel op wilskracht of ratio. "One cannot shed restraint at will, as little as one can at will shed anxiety or timidity" (Frijda, 2007, p 17). Spinoza argumenteerde met betrekking tot dit fenomeen dat emotionele controle alleen effectief is wanneer het volgt op emotionele motieven⁴¹. De sociale omgeving van het individu heeft invloed op het niveau van de reductie van een reactie op een gebeurtenis. Hierdoor is groepstherapie effectief, de sociale omgeving geeft een andere standaard waardoor het gemakkelijker is voor een deelnemer om te kunnen huilen, te spreken over problemen en nemen seksuele grenzen af waarover wel of niet gesproken dient te worden.

The law of lighter load and greater gain

Ook deze wet moet gescheiden worden, namelijk in de Law of Lighter Load en de Law of Greater Gain. Allereerst de Law of Lighter Load:

Whenever a situation can be viewed in alternative ways, a tendency exists to view it in a way that minimizes negative emotional load (Frijda, 2007, p. 18).

Frijda beschrijft in deze paragraaf hoe situatie afhankelijke betekenis structuren gekozen kunnen worden op een dusdanige manier dat emotionele intensiteit wordt gereduceerd, de emotie niet optreedt, dat deze gebeurtenissen meer te tolereren maakt of meer plezierig.

Deze wet maakt het ook mechanismen mogelijk die emoties depersonaliseren of de-realiseren. Dit treedt vaak in werking bij shock, trauma, ernstig gevaar of pijn. Hierdoor is dit mechanisme zichtbaar opvolgend bij ongelukken, persoonlijk verlies, sociaal falen, marteling en seksueel misbruik. Een reden waardoor dit optreedt, is doordat kinderen in de veronderstelling zijn dat volwassenen altijd goed doen, het mechanisme helpt met de omgang van het seksueel misbruik.

De law of Greater Gain kan omschreven worden als:

Whenever a situation can be viewed in alternative ways, a tendency exists to view it in a way that maximizes positive emotional gain (Frijda, 2007, p. 19).

Door deze wet worden bepaalde emoties mogelijk die handelingen mogelijk maken die de persoon in de normale staat niet snel zou ondernemen. Zo geeft angst een reden voor bepaalde dappere acties en rouw de mogelijkheid tot het vragen voor hulp. Zo schrijft Frijda dat het bekend is dat rouw de neiging heeft moedwillig te worden verlengd, niet alleen als excuus om de verloren persoon dichtbij te houden, maar ook omdat echte eenzaamheid pas intreedt na het rouwproces. Zo is in deze paragraaf leesbaar hoe men gedragingen vertoont die niet in de natuur van de persoon huizen en slechts zichtbaar worden wanneer er een bepaalde emotionele gesteldheid is opgetreden.

Weick's relaties maken het verschil

Karl Weick is een organisatie psycholoog die doceert aan de University of Michigan - Ross School of Business. Hij is een veel geciteerde professor op het gebied van organisatiepsychologie. In zijn boek *The Social Psychology of Organizing* zet hij de kaders uit van de organisatiepsychologie. Hoewel het onderdeel emoties hierin slechts enkele passages betreft wil ik meerdere onderwerpen uit zijn boek bespreken. Dit, omdat het meer inzicht geeft in het handelen van personen binnen organisaties en om dit nodig is om emotioneel handelen uit te kunnen leggen.

Emotioneel leiderschap

Zo bespreekt Weick (1969) in het hierboven genoemde boek leiderschap. Leiderschap is belangrijk in die zin, dat het een verlenging van de wetten van Frijda is met betrekking tot de bepaling van de emotionele bewegingsvrijheid van een individu. Weick haalt, gesteund op eerder onderzoek⁴², aan dat

⁴¹cf. Spinoza (1977/1989)

⁴²Cohen, Bennis (1961)

het ontstaansproces van leiderschap legitiem is afhankelijk van tot in hoeverre de actoren participeren in het selecteren van een leider. In een organigram wordt volgens Weick een belangrijk punt aangegeven, namelijk hoeveel invloed een leider heeft. Dit is een prominent onderdeel van de organisatie psychologie. Hieruit heeft Weick vier punten geformuleerd die de stabiliteit binnen een organisatie kenmerken:

1. De persoon aan de top is kwetsbaar.
2. Ondergeschikten zijn zich weinig bewust van de hoeveelheid macht die zij hebben.
3. De hiërarchie moet gehandhaafd blijven door de leiding door acceptabele orders uit te geven.
4. Het accepteren van orders is altijd onderheven aan een deel van eigenbelang.

Weick geeft aan dat punt twee, naar voorbeeld van Vinacke e.a. (1966), een cruciale rol speelt bij coalitievorming. Het cruciale punt hierbij is dat effectieve beïnvloeding in de grote collectiviteit afhankelijk is van allianties onder een klein aantal actoren. Het is niet zo dat één persoon regeert, maar dat dit mogelijk wordt gemaakt door het patroon van allianties die bestaan in de groep. Weick schrijft dat het patroon van relaties, en niet de karaktereigenschappen van het individuen per se, geconcentreerde beïnvloeding mogelijk maakt. Zo schrijft Weick:

Informal organizations consist of the interaction patterns that develop in addition to those that are formally prescribed by lines of authority⁴³. [...] When supervision is less frequent and less direct, informal contacts may be initiated for the purpose of getting work done⁴⁴ (Weick, 1969, p. 6).

Deze informeel gevormde groepen maken hun eigen werkgroepen binnen de organisatie en hebben hun eigen betrokkenheid bij de organisatie.

Weick beschrijft ook het verschil tussen zogeheten platte (*flat*) en lange organisaties (*tall organizations*). Een flat organization houdt in dat de lijnen tussen leiding en uitvoerend personeel kort zijn en vice versa bij een tall organization. Dit houdt in volgens Weick dat leiders binnen een flat organization meer beslissingsvrijheid hebben, omdat er meer medewerkers rapporteren aan één persoon en er minder gelijken in de organisatie zijn. Weick heeft veel aandacht voor deze beslissingsmogelijkheden. Zo spreekt hij over de fracties die ontstaan tijdens beslissingen, startende bij een groep van 100 personen, dat via opsplitsing van partij -> fractie -> groep -> triumviraat (N=3) (groep van drie versus de rest) -> "laatste woord" (N=2) naar de piek loopt waar één persoon de definitieve beslissing neemt. Het is goed denkbaar dat een dergelijk proces heftige emoties teweeg kan brengen, afhankelijk van de lading. Weick veronderstelt dat de afvallende personen in het beslissingsproces zich vijandig zullen opstellen ten opzichte van de groep die betrokken blijft bij het beslissingsproces. Weick verwacht ook dat de personen die binnen de groep van beslissers aanwezig blijft vijandigheid zullen hebben ten opzichte van de beslissers groep in hogere rangorden. Deze bepalen namelijk wie in de groep van beslissers mag blijven door bepaalde onderdelen wel of niet te accorderen. Weick schrijft dat de vijandigheid alleen kan afnemen als de vijandige groep er vertrouwen in heeft dat de leiding hun belangen kan behartigen. Dit bevestigt de these dat beslissingen gepaard gaan met emotionele betrokkenheid, wat temeer de verwevenheid aangeeft van emoties binnen organisaties.

Rationaliteit

Weick vervolgt met:

Anyone who samples the literature on organizations will soon notice a term that occurs over and over again, "rationality". This concept does not necessarily mean that organizational actions are logical or sensible, but rather that they are intended, thought about, planned, calculated, or designed for a purpose (Weick, 1969, p. 9).

Weick (1969) verklaart dat, ondanks dat organisaties onderheven zijn aan turbulentie, wanorde en onvoorspelbaarheid, dit niet betekent dat de origine van organisaties en hun handelen niet rationeel is, of in ieder geval de intentie hebben rationeel te zijn. Hij gaat er vanuit dat individuen calculerend of intentioneel te werk kunnen gaan. Rationaliteit huist in diverse betekenissen die gebruikt zijn om het uiteindelijke doel te bewerkstelligen. "We could say that other members tacitly "consented" to this rational plan; but if we do this, we lose the force of the concept" (Weick, 1969, p. 9). Weick omschrijft naar Simon (1957,

⁴³Carzo, Yanouzas (1967, hoofdstuk 5)

⁴⁴Blau (1954)

pp. 33 - 41) het concept van begrensde realiteiten (*bounded rationality*). De essentie van deze notie is dat individuen beperkingen hebben wat betreft de perceptuele en informatie-processie. Dit gaat dusdanig ver dat de stelling uitgaat van het gegeven dat wanneer een individu de intentie heeft zich rationeel te gedragen, zij dit slechts beperkt kunnen.

In tegenstelling tot Frijda, claimt Weick dat individuen weinig aandacht schenken aan consequenties. Dit, omdat de consequenties uiteen kunnen lopen waardoor de logische oplossing [van een beslissing] foutief blijkt te zijn. Doordat consequenties van besluiten later in de tijd plaats vinden, blijkt het te complex voor mensen om de consequentie terug te voeren naar een bepaald besluit. "What all this suggests is that rationality is best understood as in the eye of the beholder. It is his aims and how he consciously sets out to accomplish them that constitute the clearest, most easily specified component of rationality" (Weick, 1969, p. 10). Met deze claim stelt Weick dat het omgaan met consequenties voor mensen een bewust proces is wat weinig aandacht krijgt. Frijda daarentegen claimt dat individuen wel aandacht hebben voor consequenties, zij het bewust of onbewust. Hierin verschillen deze wetenschappers qua visie.

Groepsemoties

Weick claimt dat bij groepen mensen emoties overheersend aanwezig zijn; "The assertion that groups are predominantly emotional expands the point made earlier that affect precedes cognition in development" (Weick, 1969, p. 15). Hierbij refereert Weick naar het werk van Simmel⁴⁵, waarin geargumenteed wordt dat groepsleden meer verleid worden door emoties, dan door intellectuele appèl doordat gevoelens de primaire reden zijn waarop mensen aan elkaar zijn gelinkt. Weick quote Simmel als volgt:

If one arranges psychological manifestations in a genetic and systematic hierarchy, one will certainly place, at its basis, feeling (though naturally not *all* feelings), rather than intellect. Pleasure and pain as well as certain instinctive feelings that serve the preservation of the individual and species, have developed prior to all operations with concepts, judgments and conclusions. Thus, the development of the intellect, more than anything else, reveals the lag of the social behind the individual level, whereas the realm of feelings may show the opposite⁴⁶ (Weick, 1969, p. 15).

Hieruit valt te concluderen dat de vanuit emoties gestuurde drang tot het preservareren van het bestaan ook invloed heeft op de werkvloer. De sociale facilitatie theorie (*social facilitation theory*)⁴⁷ argumenteert dat wanneer personen in een groep zijn, hun niveau van opwinding verhoogd is en ze neigen tot het sneller en intenser uitstralen van grotere frequenties van de respons die ze gezind zijn uit te stralen in de situatie. Binnen deze theorie, die Simmel's theorie completeert, wordt er vanuit gegaan dat wanneer mensen relaties aangaan zij reageren op dat wat het meest in het oog springt bij andere individuen en dat de respons die het hoogst in de reactie-hiërarchie staat als affectieve respons wordt uitgevoerd.

De interactie van emoties

Weick argumenteert dat bij de beïnvloeding van werknemers, gedrag volgt dat coherent is met de *mindset*. "The assumption seems to be that once the perceptions of organizational members are affected, action consistent with these perceptions will follow automatically" (Weick, 1969, p. 29). Dit zou betekenen dat gedrag van werknemers voorspelbaar is. Afhankelijk van de input als beeld van de organisatie, komt er als output bepaald gedrag uit. Dit zal dan ook impact hebben op coalitievorming, draagvlak van leiders en de emotionele respons van individuen betrokken bij de bepaalde organisatie.

Zoals meermaals in dit stuk aangegeven heeft Weick vooral veel aandacht voor groepsinteractie. Weick legt de nadruk op interactie in plaats van actie tussen personen, en dat het vooral de interacties zijn die gespecificeerd moeten worden.

The unit of analysis is contingent response patterns, patterns in which an action by actor *A* evokes a specific response in actor *B* which is then responded to by actor *A*. This is the pattern designed at a "double interact" by Barker and Wright (1955), and it is proposed by Holland and Willis (1967) as the basis unit for describing interpersonal influence (Weick, 1969, p. 33).

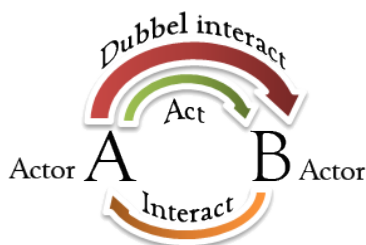
Weick beschrijft hoe de dubbelinteract noodzakelijk is voor de bepaling van interactie tussen werknemers. Stel dat een leidinggevende (Actor *A*) wil dat een werknemer (actor *B*) vaardigheid *X* gaat uitvoeren in

⁴⁵Als geciteerd door Weick uit *Sociology of Georg Simmel* (1950), p. 30

⁴⁶Als geciteerd door Weick uit *Sociology of Georg Simmel* (1950) pp 34 - 35

⁴⁷Als uitgelegd door Weick naar Allport (1924); Zajonc (1965)

plaats van *Y* en dit verzoek doet bij actor *B* (act). In een dergelijk geval is het de respons van actor *B* nodig om de effectiviteit van de opdracht van actor *A* vast te kunnen stellen (interact). De respons van actor *A* op de respons van actor *B* noemen we de dubbelinteract. In het kader van emoties is de dubbelinteract van groot belang, doordat respons op een actor emoties oproept en daarmee de respons die daarop volgt beïnvloed. Schematisch kan dit, naar college voorbeeld van Maas, A.J.J.A. (2010), als volgt worden weergegeven:

Figuur 2: Interactieproces

”Pas in de dubbelinteract is er sprake van een verwerking van de aangeboden betekenissen, waaruit dan de mogelijkheid ontstaat om ze vast te zetten” (Van Dongen, De Laat, Maas, 1996, p 173). Dit is van vitaal belang bij de beoordeling van emotionele reactie. Van Dongen e.a. hebben dit sociale proces schematisch weergegeven:

Bevestiging van de act in interact	Acceptatie in dubbelinteract	+ ⁺	Uniformiteit
	Verwerping in dubbelinteract	+ ⁻	Anticonformiteit
Ontkenning van de act in interact	Acceptatie in dubbelinteract	- ⁺	Conformiteit
	Verwerping in dubbelinteract	- ⁻	Onafhankelijkheid

Figuur 3: Van Dongen e.a., 1996, p. 173

Bij figuur 3 behoort de volgende uitleg:

Wanneer er sprake is van *uniformiteit* kan dat gezien worden als het hanteren van een betekenis die past binnen een gezamenlijke werkelijkheidsdefinitie. (...)

In het geval van *conformiteit* kan men stellen dat een verschil in definitie wordt geconstateerd en vervolgens wordt opgeheven, omdat er sprake is van het overnemen van een betekenis. (...)

Het conflict doet zich het meest zichtbaar voor in het geval van *onafhankelijkheid*. Er wordt blijk gegeven van een verschil in definitie en in deze vorm blijft dat verschil voortbestaan. (...)

In het geval van *anti-conformiteit* hebben we eveneens te maken met een type van conflict, omdat de mogelijkheid van overeenstemming als probleem wordt gezien. (Van Dongen e.a., 1996, p. 174).

De wijze waarop omgegaan wordt met de dubbelinteract zal haar uitwerking hebben op de uiting van de emotie. Frijda (2007) schreef al dat *reactie* afhankelijk is van de *gesteldheid* van het individu. Hierover meer in de volgende paragraaf. Weick schrijft dat er vanuit gaande van dat verandering meer de regel is dan stabiliteit, individuen continu onderhevig zijn aan stroming van lopende gebeurtenissen⁴⁸. Door deze continue veranderingen wordt het voor de persoon moeilijk om duidelijkheid te verkrijgen van wat er gebeurd is en wat er zal gaan gebeuren, tenzij deze persoon in staat is bepaalde gebeurtenissen kan laten herhalen, zo schrijft Weick. Het blijkt moeilijk voor individuen om in een wereld met vele verschillende mensen door inzet van solitaire gedragingen afsluiting te produceren. Cycli kunnen alleen gevestigd worden wanneer een individu anderen hierin mee neemt. Hierover schrijft Weick: "The unit of analysis now becomes the interact of double interact⁴⁹, and not the act" (Weick, 1969, p. 46). Hij beschrijft dat het op menselijk interactie niveau van vitaal belang is te noteren dat het *gedrag* is, niet personen, die intergestructureerd zijn. Dit is een concept dat ondervangen wordt in Allport's "*partial inclusion*", waarin er vanuit gegaan wordt dat een individu niet al zijn of haar gedrag investeert in slechts één groep. Commitering en *interlocking* zijn verspreid onder meerdere groepen. Hieruit valt op te maken dat

⁴⁸Schultz, in Weick, 1967

⁴⁹Door Weick als voorbeeld aangehaald naar Barker & Wright (1955)

individuen op meerdere niveaus relaties aangaan en daardoor ook op verschillende en meerdere niveaus emotioneel betrokken zijn bij diverse groepen.

It is in this sense that Thibaut and Kelley's (1959) concept of the *Comparison Level for Alternatives* (CL_{ALT}) is partly correct and partly incomplete. The concept states that a group member has some standard of acceptable outcomes, such that if the outcomes he attains are above this point, he will be dependent on the group and will remain a member. However, if outcomes fall below this point, he will search for other groups where higher outcomes can be achieved (Weick, 1969, p. 46).

Hieruit valt op te maken dat een individu een eigenbelang heeft binnen een groep om hiervan deel uit te maken. Dit zal ook de emotionele betrokkenheid en emotionele reacties beïnvloeden. Men zal zich naar verwachting conformeren naar de verwachte gedragspatronen die dominant zijn binnen de groep. Zo zal binnen een pacifistische groepering oproep tot een gewelddadige reactie op ongewenste invloeden niet geaccepteerd worden en moet er anders omgegaan worden met boosheid. Indien een individu zich daar niet (meer) bij vindt passen, zal deze een andere groep moeten zoeken. Weick claimt echter, dat wanneer iemand geen totale aansluiting meer heeft bij een groep waaraan het individu deel neemt, deze persoon kan besluiten tot gedeeltelijke inclusie bij de groep. De persoon blijft *interlocked* met de leden van de groep, maar gelijktijdig verlaat hij de groep in die zin dat hij of zij buiten de groep zoekt naar significante personen die *closure* kunnen bieden voor zijn gedragingen.

De emotionele organisaties van Ashkanasy et al

Neal Ashkanasy, Charmine Härtel, en Wilfred Zerbe hebben een aantal vaak geciteerde boeken en artikelen geschreven. Zij richten zich specifiek op emoties binnen organisaties vanuit een bedrijfspsychologische visie. Zo introduceren zij de stelling bij de opening van het boek *Managing Emotions in the Workplace*:

The modern workplace is often thought of as cold and rational, as no place for the experience and expression of emotions. Yet it is no more emotionless than any other aspect of social life⁵⁰. Individuals bring their affective states and traits and emotional 'buttons' to work. (...) Organizational members seldom carry out their work in an objective fashion based on cold cognitive calculation" (Ashkanasy e.a., 2002, p. 3).

Ashkanasy e.a. beschrijven in het stuk dat emoties binnen het bedrijf even echt en aanwezig zijn als in andere sociale omstandigheden en dat het vanuit dat oogpunt relevant is om emoties van medewerkers te onderkennen. Ashkanasy e.a. refereren naar Affectieve Gebeurtenissen Theorie (*Affective Events Theory*⁵¹ (AET)), wat het dichtst bij een allesomvattende theorie komt, volgens de schrijvers. Zij schrijven hoe Weiss en Cropanzano in deze theorie argumenteren dat werk-aspecten, inclusief omgevingscondities, rollen en werk design, emoties in organisatorische setting initiëren. Deze aspecten van het werk vormen de "affectieve gebeurtenissen", die de positieve en negatieve gebeurtenissen⁵² beschrijven die zich systematisch manifesteren om affectieve staten te determineren. Deze staten leiden tot attitude en gedrag, schrijven Ashkanasy e.a., emoties kunnen ook direct leiden tot uitkomsten als productief werk⁵³, pro- of anti-sociaal gedrag⁵⁴, of wispelturig gedrag. AET omvat ook karakter affectiviteit, een persoonlijke aard dat de formatie van positieve en negatieve emoties conditioneert. Dit houdt in dat deze persoonlijke aard effect heeft op de ervaring van emoties na een positieve of negatieve gebeurtenis.

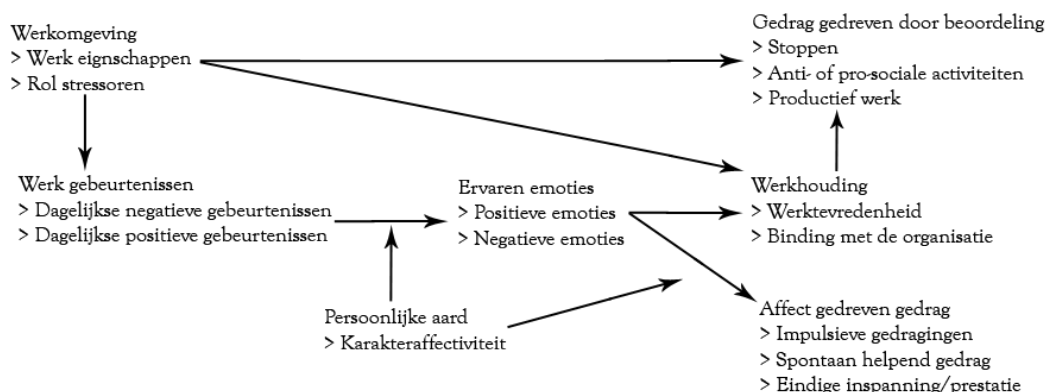
⁵⁰Geciteerd door Ashkanasy e.a.; Ashforth & Humphrey (1995); Ashkanasy, Härtel & Zerbe (2000b); Fisher and Ashkanasy (2000)

⁵¹cf. Weiss & Cropanzano (1996)

⁵²Geciteerd van Basch & Fischer (2000) door Ashkanasy e.a., 2002, p 5;

⁵³Geciteerd van Wright, Bonett & Sweeney (1993) door Ashkanasy e.a., 2002, p 5

⁵⁴Geciteerd van Organ (1990) door Ashkanasy e.a., 2002, p 5

Figuur 4: Affective Events Theory van Weiss & Cropanzano (1996); Ashkanasy e.a., 2002, p. 6.

Wetenschappers hebben na jarenlang onderzoeken consistent aangetoond dat er geen correlatie is tussen de arbeidsprestatie en het gevoel van voldoening van de werknemers, dit kwam niet overeen met hetgeen waar managers mee geconfronteerd werden in de dagelijkse werkzaamheden. Die werden geconfronteerd met het gegeven dat tevreden werknemers, productieve werknemers zijn. Het AET model echter, scheidt attitudes van affectiviteit statussen in relatie tot de werk satisfactie⁵⁵.

AET makes it clear that many emotions are transient states rather than aspects of work life that remain constant for long periods of time. (...) Fisher and Noble argue that researchers have been looking in the wrong place for the satisfaction-performance link that managers report; instead of looking "between-people", researchers need to study "within-person" effects (Ashkanasy e.a., 2002, pp. 6 - 7).

Dit geeft weer dat de wijze waarop er gekeken wordt naar emoties (binnen de bedrijfskunde) aan het veranderen is. De verschuiving van "tussen personen", naar "in personen" is een verandering van een sociologische naar een psychologische visie. Emoties voltrekken zich voornamelijk binnen personen, de effecten hiervan zijn merkbaar tussen personen. Daardoor is deze aangepaste visie een verbetering. Ashkanasy e.a. verklaren dat in effect de frequentie en de accumulatie van gebeurtenissen doorslaggevend zijn met betrekking tot de uitkomst, meer dan de intensiteit van bepaalde gebeurtenissen. Zo kan een individu een grote negatieve gebeurtenis meemaken, zoals een klant verliezen, maar kan de negatieve emotionele consequentie verminderen wanneer er onverwachts zowel een meerdere als een collega positieve feedback geven⁵⁶.

Weerstand

Paterson en Härtel schrijven dat de grootste reden voor weerstand bij verandering onder werknemers een emotionele reactie is. Specifiek worden angst voor onzekerheid voor de toekomst en bewustwording van de dreiging van verlies genoemd⁵⁷.

This approach focuses on employee's emotional responses and suggests that high-quality information about the change and the opportunity to participate in planning reduce uncertainty, thereby reducing anxiety and increasing acceptance of the change (Paterson & Härtel in Ashkanasy e.a., 2002, p. 28).

Dit geeft het belang aan van goede informatievoorziening bij verandering en de emotionele verbintenis van werknemers bij verandering. Bedrijven zijn continu in verandering, de emotionele betrokkenheid van de werknemer dus ook. Paterson en Härtel benoemen de primaire en secundaire inschatting vanuit de *cognitive appraisal theory*. Primair schatten werknemers een situatie [verandering] in via cognitieve beoordeling met betrekking tot wat de verandering voor effect heeft op hun welzijn. Deze primaire beoordeling leidt tot de secundaire beoordeling; hierbij wordt de situatie verder geëvalueerd om meer

⁵⁵Geciteerd van Fisher (2000) door Ashkanasy e.a., 2002, p 5

⁵⁶Zie Grywacz & Marks (2000), naar Ashkanasy e.a., 2002, p 7

⁵⁷Naar voorbeeld van Kanter (1985); Robbins, Waters-Marsh, Cacioppo & Millet (1994)

gevoel bij de situatie te krijgen, door te kijken naar de consequenties van de verandering, de toewijzing aan de oorzaak en omgangspotentieel. "Secondary appraisals have the greatest impact on emotions and also influence the strategies individuals use to cope with the situation"⁵⁸. Hierbij wordt aangegeven door Paterson en Härtel dat probleem-gefoceuste strategieën pogen het daadwerkelijke probleem te adresseren, terwijl een emotioneel-gefoceuste omgangstrategie poogt de oorzaak van de stress te verzwakken⁵⁹. Door goede informatievoorziening kunnen medewerkers de bedreiging beter inschatten, waardoor ze een betere strategie kunnen toepassen hoe met de verandering om te gaan, waardoor de acceptatie van de verandering meer kans op slagen heeft, deze stelling wordt gesteund door twee field experiments⁶⁰.

Emotionele intelligentie

Paterson en Härtel geven aan dat het individuele verschillen hoe emotioneel om te gaan met veranderingen haar oorsprong vindt binnen de emotionele neiging en emotionele intelligentie⁶¹ en dat angst als karaktereigenschap, negatieve affectiviteit en neuroticiteit geassocieerd worden met een individu's neiging tot de ervaring van negatieve emoties⁶². Later in het boek wordt door Ayoko & Härtel de volgende claim gedaan;

Research relevant to the management of emotions include the literature on interpersonal intelligence (Gardner 1983, 239), social intelligence (e.g., Thorndike 1920), and emotional intelligence (Jordan et al. in press). These areas indicate that effective emotion management involves the ability to identify, monitor, and regulate one's own and others emotions (Jordan et al. in press) (Akoya & Härtel, in Ashkanasy e.a., 2002, p. 82).

In de voorgaande alinea wordt de invloed op emotionele stabiliteit weergegeven aan de hand onder andere de emotionele intelligentie, die samenhangt met de sociale en interpersoonlijke intelligentie. Hoe hoger de intelligentie op deze vlakken, hoe meer stabiliteit er emotioneel gewaarborgd wordt. "Intelligence is our ability to function in an optimal manner in complex situations. Emotional intelligence is an intelligence in which the emotional system plays a major role" (Ben-Ze'ev, in Ashkanasy e.a., 2002, p. 164).

Het is bekend dat emotionele intelligentie een meer prominente plek heeft gekregen in de samenleving;

Although emotional intelligence has been a popular concept in the media, there have been few scientifically rigorous studies designed to examine its roles in the workplace. (...) Some emerging leadership theories also imply that emotional and social intelligence are even more important for leaders and managers because cognitive and behavioral complexity and flexibility are important characteristics of competent leadership (Boal & Whitehead, 1992) (Wong, Wong & Law, in Ashkanasy e.a., 2005, p. 235).

Ondanks de correctheid van deze claim, dat emotionele intelligentie een steeds meer prominente plek krijgt in de media, is dit fenomeen door Thorndike in 1920 al geïdentificeerd. Salovey en Mayer waren in 1990 de eerste die het de term Emotionele intelligentie meegaven. Zij definieerden *emotionele intelligentie* als "the subset of social intelligence that involves the ability to monitor one's own and other's feelings and emotions, to discriminate among them and to use this information to guide one's thinking and actions (Salovey & Mayer, 1990, p. 189)" (Wong, Wong & Law, in Ashkanasy e.a., 2005, p. 237). Mayer en Salovey hebben in 1997 de volgende vier meetpunten voor emotionele intelligentie gedefinieerd⁶³:

1. Appraise and express emotions in the self (self emotional appraisal),
2. Appraise and recognize emotions of others (other's emotional appraisal),
3. Regulate one's emotions in the self (regulation of emotion),
4. Use one's emotions to facilitate performance (use of emotion).

Wong, Wong en Law vervolgen dat theoretisch gezien medewerkers met een hoge emotionele intelligentie hun eigen emoties [beter] kunnen begrijpen, meester maken en gebruiken en daardoor de interactie met

⁵⁸Geciteerd van Weiss & Cropanzano 1996 door Paterson & Härtel, 2002, p 28

⁵⁹Geciteerd van Shaw & Barrett-Power (1997); cf. Jordan, Ashkanasy en Härtel (2000), Paterson & Härtel, 2002, p 28

⁶⁰Claim van Miller & Monge (1985), Paterson & Härtel, 2002, p 29

⁶¹Claim van Watson & Clark (1984); Weiss & Cropanzano (1996), Paterson & Härtel, 2002, p 29

⁶²Claim van Spielberger & Sarason (1975 - 1986), Paterson & Härtel, 2002, p 29

⁶³cf. Wong, Wong & Law in Ashkanasy e.a., 2005, p 237

anderen effectiever kunnen laten verlopen. Hierdoor kan de werk uitvoering efficiënter worden. Zij claimen ook dat de door hen gedane studie aantoont dat emotionele intelligentie in interactie staat met emotionele werkzaamheden en daarbij invloed heeft op werk tevredenheid (cf. Wong, Wong & Law in Ashkanasy e.a., 2005, p. 247). Hiermee impliceren zij, dat individuen die een hogere emotionele intelligentie hebben, meer succesvol zullen zijn in werk dat een hogere emotionele component met zich mee brengen, zoals medische functies, gastvrijheidsfuncties en service gerelateerde functies.

Het fairness principe

Naar Greenberg (1990) bespreken Paterson en Härtel de organisatie gerechtigheidtheorie (*organizational justice theory*), wat inhoudt dat een individu bij een organisatorische verandering situaties die belangrijke consequenties voor het individu heeft evalueren en indien zij de uitkomst ervaren als *fair*, dan zullen zij emotioneel positief reageren en vice versa. Dit wekt de vraag op wat dan *fair* is.

Outcomes are generally perceived as fair if they reflect an individual's inputs (the equity criterion), although Cobb, Wooten and Folger (1995) noted that distributing resources equally or according to need may be perceived as fairer in times of large-scale change when questions about the value of different inputs may make equity difficult to assess (...) There is also evidence that fairness perceptions increase both layoff victim's and layoff survivor's acceptance of downsizing" (Paterson & Härtel, in Ashkanasy e.a., 2002, p. 31).

Dit geeft het belang aan van de perceptie van *fairness*. De emotionele gedragingen op emoties zoals beschreven door Frijda (2007) en Weiss & Cropanzano (1996) duiden erop dat deze beïnvloed worden door diverse interne en externe processen, heteroïchtheid (*fairness*) principe lijkt onderdelen van beide te bevatten.

Overnames

Tina Kiefer (2002) schreef in het boek *Managing Emotions in the Workplace* een hoofdstuk over hoe individuen emotioneel omgaan met organisatorische verandering en overnames, hierbij staan de emoties angst, vreugde en woede centraal en geeft een interessante toevoeging op emotionele respons zoals eerder besproken.

When trying to explain the low success rates of organizational change, many authors in the merger literature refer to "human factors" or "people problems" as a central cause (e.g., Davey et al. 1988; Müller-Stewens 1991). Some authors see emotional reactions of employees as a major reason for these problems occurring during implementation of change (E.g., Nappa 1996). (...) The emotional reactions in a merger are mainly attributed to the uncertainty as to what the future holds in general, anxiety about losing one's job, stress (often due to heavy workload), and feelings of loss (e.g., Cartwright and Cooper 1993; Mangham 1973) (Kiefer in Ashkanasy e.a., 2002, pp. 45 - 46).

Dit komt overeen met de eerder gedane claims van Paterson en Härtel. Ook doet zij uitspraken over hoe medewerkers die door een reorganisatie zijn gekomen schuld kunnen ervaren tegenover hun collegae die niet door de selectie zijn gekomen. Dit lijkt op de uitspraak eerder gedaan door Paterson & Härtel met betrekking tot het *organizational justice theory*, hoewel daar geen sprake was van schuldgevoelens indien de verschillen en uitkomsten ervaren werden als zijnde fair. Kiefer laat zich niet uit over waardoor die schuldgevoelens kunnen ontstaan. Zij haalt, naar een onderzoek van o.a. Piderit (2000), aan dat emoties binnen bedrijven vaak gezien worden als in noodzaak om gecorrigeerd of overkomen⁶⁴ te worden. Reiss (1995)⁶⁵ vult dit aan met de claim dat een dreigende verwachting is dat mensen angst hebben voor verandering en daarom ertegen zijn. Weerstand is daardoor gezien als een emotionele barrière. Trzicky (1998)⁶⁶ vult dit aan met deze angst mensen verhinderd rationele argumenten te begrijpen.

Rationaliteit

Most of the psychology of emotions suggests that emotions in theory are best viewed as rule based (Lazarus 1991a, 1991b; Parkinson 1995; Scherer 1984) and not chaotic or irrational, as most of the change literature implies. This means that there is a specific logic, being the experience of emotions (Kiefer in Ashkanasy e.a., 2002, p. 48).

⁶⁴cf. Cox 1997 voor verdere discussie naar Kiefer in Ashkanasy e.a., 2002, p. 47

⁶⁵Kiefer in Ashkanasy e.a., 2002, p. 47

⁶⁶Kiefer in Ashkanasy e.a., 2002, p. 47

Kiefer geeft in deze alinea een duidelijke visie op de rationaliteit van emoties: voor haar zijn emoties rationeel. Zij volgt Scherer (1984) en Frijda (1986;2007) dat emoties een teken zijn dat iets aan de gang is dat het doel in gevaar of veilig is van het individu die de emotie ervaart. Kiefer onderscheidt twee componenten wat betreft de rationaliteit van emoties, zijnde de *cognitive-component* en de *motivational-component*.

- ▷ Cognitive component: Emotie is een resultaat van cognitieve inschatting volgend op een gebeurtenis⁶⁷.
- ▷ Motivational component: Verschillende emoties worden gezien als gelinkt met verschillende gedragsneigingen of actie tendensen⁶⁸, welke een sterke adaptieve functie hebben.

Verder in het boek schrijft Aaron Ben-Ze'ev (Ben-Ze'ev in Ashkanasy e.a., 2002, p. 165) over de rationaliteit van emoties, hij benadrukt dat er twee 'zintuigen' zijn waarnaar iets normaliter gezien wordt als rationeel:

1. Een descriptieve variant, waarbij de generatie van X tot stand komt door intellectuele calculaties en
2. Een normatieve variant, waarbij X een gewenste reactie toont in een bepaalde situatie.

Emoties zijn vaak rationeel in de normatieve variant. Ben-Ze'ev onderstreept dat het onvermogen om deze twee variaties te onderscheiden, ten grondslag ligt van de verhitte discussie over de rationaliteit van emoties. Hij vervolgt dat emoties als non-rationeel gezien worden in de descriptieve variant, daar ze niet een product zijn van intellectueel denken. Ben-Ze'ev verwerpt de claim dat emoties niet rationeel zijn, daar hij vindt dat deze rationeel zijn in de normatieve variant aangezien ze de *optimale respons* zijn in vele omstandigheden (Ben-Ze'ev in Ashkanasy e.a., 2002, pp 165 - 166).

Eide beschrijft twee complementaire conceptuele visies qua perspectieven op emoties in organisaties. De *psychoanalytische visie* ziet emoties voornamelijk als inter-individuele en private processen⁶⁹, terwijl de *sociaal constructivistische visie* argumenteert dat emoties voornamelijk rationeel, sociaal, cultureel en daarom ook publiek zijn⁷⁰ (Eide in Ashkanasy e.a., 2005, p 15). Hierbij is het de sociaal constructivistische visie die beaamt dat emoties rationeel zijn.

Positieve verwachting leidt tot positieve emotie

Kiefer verklaart het verschil tussen de psychologische en changemanagement literatuur door te benadrukken dat binnen de psychologie geldt dat positieve emoties niet altijd positieve uitkomsten hebben en vise versa. Binnen de changemanagement literatuur wordt er vanuit gegaan dat positieve emoties [tegenover verandering] een positieve uitkomst zullen hebben (Kiefer, in Ashkanasy e.a., 2002, p. 52). Binnen organisaties en vooral bij verandering ziet Kiefer vooral angst, vreugde, en woede als terugkerende emoties, deze heeft ze daarom apart beschreven:

Angst wordt theoretisch gezien als een anticipatie op een mogelijke toekomstige gebeurtenis. Besef van afwezigheid van controle over een toekomstige gebeurtenis is een typisch aspect van angst. Wanneer een gebeurtenis eenmaal plaats vindt, verandert de angst-emotie in een andere zoals opluchting, woede of wanhoop (Kiefer, 2002, p. 58). Kiefer vergelijkt haar theorie met die van Frijda (1986); "Frijda describes fear and anxiety as linked either to inhibition (action readiness in the absence of action) or to avoidance (tendency to avoid, flee, and protect oneself)" (Kiefer in Ashkanasy e.a., 2002, p. 59). Naar aanleiding van haar onderzoeken benadrukt Kiefer dat angst bij medewerkers zowel positieve als negatieve uitkomsten hebben voor organisaties. In conclusie schrijft Kiefer dat angst samenhangt met onzekerheid.

Vreugde wordt apart beschreven als dat een individu tevreden is met een gewenste gebeurtenis⁷¹ en met het maken van acceptabele progressie richting de realisatie van een doel⁷² (Kiefer, 2002, p. 61). Ook bij vreugde reflecteert Kiefer haar theorie aan die van Frijda (1986); "Frijda suggests that joy and happiness are linked either with exuberance (generalized action readiness),

⁶⁷cf. Parkinson (1995)

⁶⁸cf. Frijda 1986

⁶⁹cf. Calori (1998)

⁷⁰Naar Gergen (1994); Sandelands & Boudens (2000); Strati (1998) in Ashkanasy e.a., 2005, p 15

⁷¹cf. Ortony, Clore & Collins (1988)

⁷²cf. Lazarus (1991b)

with approach (tendency to get closer), or with being-with (tendency to stay close)” (Kiefer in Ashkanasy e.a., 2002, p. 63). Kiefer claimt verder dat positieve emoties zoals vreugde, vrolijkheid, enthousiasme, dankbaarheid en trots vitaal zijn voor persoonlijke prestatie. Hierdoor is het voor het management van belang dat er ook ruimte gemaakt wordt voor het beleven van positieve emoties en niet alle focus moet liggen op het vermijden van negatieve emoties.

Woede de vernederende aanval tegen mij en van mij is het kern-relatieve thema van woede (Kiefer, 2002, p. 64). Kiefer voegt hieraan de volgende omschrijving toe: ”Ortony, Clore, and Collins (1988) describe anger more neutrally as disapproving of someone else’s blameworthy action and being displeased about the related undesirable events” (Kiefer, in Ashkanasy e.a., 2002, p. 64). Ook bij deze emotie legt ze haar theorie naast die van Frijda (1986): ”Frijda names resistance as an element of action tendency of anger. Thus, anger triggers the tendency to remove the obstacle or to oppose resist” (Kiefer, in Ashkanasy e.a., 2002, p. 65).

Concluderend schrijft Kiefer dat emoties niet weggemanaged moeten worden of verminderd moeten worden. Hiervoor geeft zij vier redenen (Kiefer in Ashkanasy e.a., 2002, pp 67 - 68):

- First, from a psychological perspective, experiencing emotion also means that the ongoing events are important to our life and our identity.
- Second, emotions during change are not irrational but have their own logic. If we understand this logic, we get valuable insights into specific perceptions of the change process, which are likely to differ between stakeholders.
- Third, it is important to bear the relational aspects of emotions in mind. Emotions are not merely a product of a specific individual (and his or her personality traits), but are more helpfully viewed as a result of the interactions with the (mainly social) environment.
- Fourth, specific emotions drive actions in specific directions. This, various emotions are likely to have different impacts on the change process.

Jij bent anders, dus ik mag jou niet

Het boek vervolgt met een interessant hoofdstuk over emotionele conflicten, geschreven door Ayoko & Härtel. Zij claimen dat emotionele conflicten onder andere voortkomen vanuit Cultureel Heterogene Werkgroepen (*Culturally Heterogeneous Workgroups*) of CHW’s.

Although the diversity literature suggests that diverse work groups can be more innovative and better problem solvers than homogeneous groups, it also acknowledges that diverse work groups often fail to achieve this potential because of task and emotional conflict (Ayoko & Härtel in Ashkanasy e.a., 2002, p. 77).

Zij claimen tevens, naar onderzoek van Hambrick (1994), dat dit komt door de slechte cohesie en sociale integratie binnen CHW’s en dat naar onderzoek van Alder (1990); O’Reilly, Caldwell & Barnett (1989), blijkt dat er meer conflicten, hogere omzet, minder vertrouwen, lagere werk tevredenheid, meer stress, meer absentieïsme en meer communicatie moeilijkheden voorkomen bij CHW’s dan bij homogene werkgroepen (Ayoko & Härtel, 2002, p 78). Als uitleg waarom dit vaker lijkt voor te komen bij CHW’s geven de auteurs de uitleg: ”Since people tend to dislike others who disagree with them and who do not share similar beliefs and values (Raven & Rubin, 1976), and since diversity is related to lower interpersonal attraction (Fujimoto et al. 2000; Härtel & Fujimoto 1999), the potential for relationship or emotional conflict is higher in diverse work groups”, aangevuld met de claim ”most conflict produces emotional responses⁷³” (Ayoko & Härtel in Ashkanasy e.a., 2002, pp. 78 - 79). Dit geeft een reden waardoor emotionele conflicten gemakkelijker lijken te ontstaan binnen een CHW, doordat er een grote diversiteit aan individuen aanwezig is, is de kans groter dat een individu een andere opvatting heeft dan de ander. ”Emotional conflict arises from negative affect and dislike⁷⁴ and, as such, is associated with personal and relationship issues manifested as friction, frustration, and personality clashes within the group⁷⁵” (Ayoko & Härtel in Ashkanasy e.a., 2002, p. 80), aangevuld met ”Emotional conflict is compounded in the heterogeneous work group because such groups diverge more in held values and beliefs” (Ayoko & Härtel in Ashkanasy e.a., 2002, p. 83). Dit alles geeft aan dat er wat betreft emoties meer rekening gehouden moet worden met conflict mogelijkheden indien de groep betrokken individuen niet homogeen is.

⁷³cf. Gayle & Preiss (1998)

⁷⁴cf. Berscheid (1983)

⁷⁵cf. Ross (1989)

Emotionele verwachtingen en uitingen

Ik zal hier kort het MEDE model bespreken van Jones en Rittman (2002), dit omdat het een aanvullende theorie is op de emotionele processen van Frijda (1986). MEDE staat voor The Motivation and the Experience and Display of Emotion. De theorie van het MEDE model omvat de volgende dogmata (Jones & Rittman in Ashkanasy e.a., 2002, p 98):

1. Emotions serve an external signaling function for motive
2. Motives fall into approach and avoidance categories,
3. Motives are constructed by actors and perceivers using a combination of emotional signals and situational characteristics,
4. Active and passive emotional signals are a pivotal basis of responses by perceivers, and
5. These responses may profoundly influence the outcomes of encounters.

Bij de constructie van het MEDE model, wordt gebruik gemaakt van Lang's visie;

Beginning with sub-cortical arousal systems associated with both "desired" (appetitive arousal) outcomes and outcomes to avoid (aversion arousal), Lang posits that "positive" emotions arise as we *approach* desirable outcomes, and "negative" emotions come about as our efforts to obtain these objects are being thwarted" (Jones & Rittman in Ashkanasy e.a., 2002, p. 99).

Deze visie volgt die van Frijda, zeker wat betreft de opwinding, wat bij Frijda na de beoordeling van een gebeurtenis en beïnvloed door het regulatieproces, uitmond in gedrag (Zie ook figuur 9).

In overeenstemming met Frijda (1986;2007) en Lang (1995) vullen Ashkanasy en Härtel het werk van Lang aan met de visie van Jones en Rittman:

Jones and Rittman describe "positive" emotions such as excitement as indicating that one is *approaching desirable outcomes* whereas "negative" emotions such as frustration indicate that **desirable outcomes** are eluding one. Aversive arousal such as fear, anger or disgust arises, on the other hand, as we approach **undesirable outcomes**, while relief results from *avoiding* them (Ashkanasy e.a., 2002, p 136).

Ayoko en Härtel concluderen naar literatuur studies dat individuen anderen die niet dezelfde overtuigingen, waarden en interactie stijlen hebben, eerder niet mogen. Als gevolg neigen individuen naar een negatieve emotionele respons jegens dergelijke personen en vise versa (Ayoko & Härtel in Ashkanasy e.a., 2002, p 137).

Emotie versus cognitie

Dorthe Eide benoemt twee onderzoeksscholen wanneer het aankomt op het her-bedenken van emoties en kennis (Eide, in Ashkanasy e.a., 2005, p 12).

1. One view centers on knowledge processes in organizations where it is argued that knowledge is a critical resource, but where the idealized theoretical view of knowledge is argued to be out of touch with the meaning of knowledge in practice.
2. The other school of thought within research, emotions in organizations, describes how emotions are present and constitute a vital resource in work. It also criticizes the traditional "rational" view for taking an overly dualistic view of cognition and emotions, as well as assuming that cognition tends to be rational whereas emotions tend not to be (e.g., Domagalski, 1999; Fineman, 1993a).

Deze tweede school sluit goed aan op eerder beschreven visies op rationaliteit van emoties, ofwel dat er kritiek geleverd wordt op het idee dat emoties niet rationeel zijn. Hierdoor verkleint de afstand tussen cognitie (waarvan de claim staat dat deze rationeel is) en emotie. In de eerder gedane beschrijving van Ben-Ze'ev zou gesteld kunnen worden dat cognitie de descriptief rationele en emotie de normatief rationele variant is. De traditionele visie op emoties komt vanuit een positivistisch/realistisch paradigma (functioneel⁷⁶), waarbij emoties binnen organisaties gezien wordt als "zand in de machine" dat weggemanged moet worden, omdat emoties werk-efficiëntie verlaagd (Eide in Ashkanasy e.a., 2005, p 12). Eide

⁷⁶cf. Burrell & Morgan (1979)

poneert dat vanuit ontologisch perspectief de primaire stelling is dat mens-zijn emoties met zich mee brengt; daarom kan menselijke kennis ook emoties bevatten (Eide in Ashkanasy e.a., 2005, p. 13).

Desondanks claimt Eide dat er een driehoeksverhouding bestaat tussen emoties, cognitie en wil (conatie, motivatie) (Eide in Ashkanasy e.a., 2005, p 14). Hiermee geeft Eide aan dat er wel degelijk een verhouding bestaat tussen emotie en cognitie.

”During the Victorian period (about 1820 - 1920) the prevailing view developing was that emotions needed to be structured and controlled (May, 1983), whereas reason and science became the new promising force for industry and governmental activity. Since the first phase of industrialization, Western cultures and especially science have mainly celebrated so-called instrumental, rational, and/or cognitive views on humans and organizations, such as the machine view of organization (see Morgan 1986). (...) Emotions were seen as something that characterized primitive creatures and cultures, including children, women, or artists, and therefore became as the antithesis of both scientific work and of knowledge (Bendelow & Williams, 1998; Carnall, 1995; Morgan, 1986). (...) Not even psychology assigned much importance to emotions in the two most dominant paradigms of behaviorism and cognitivism (Forgas, 2000)” (Eide in Ashkanasy e.a., 2005, p 14).

Hieruit kan worden opgemaakt dat deze visie niet altijd zo is gedeeld in de wetenschap, voorheen werd emotie los gezien van cognitie, iets voor primitievelingen. Vanuit de literatuur doe ik de aanname dat emoties nu worden gezien als verbonden aan de cognitie. Eide schrijft dat zij van het traditionele dualisme wilt afstappen van ”cognitie” versus ”emotie” door ontologische *reframing*. Zij stelt een *situated-relational ontology* voor.

This ontological view represents a shift that tries to overcome and rethink some of the main dualism in science, such as individual versus environment, mind versus body, thinking versus action, and cognition as rationality versus emotions as irrationality” (...) In addition to seeing emotions as intertwined with cognition, and as having both personal and collective sides, I further argue that emotions are *relational* and *part of a larger whole* (Eide, in Ashkanasy e.a., 2005, p. 22).

Hier opvolgend haalt Eide Weick aan wanneer hij suggereert dat men een relationele visie dient te hebben op emoties wanneer hij schrijft ”emotions do not grow within us but between us⁷⁷”. Afsluitend voor dit onderdeel wil ik Eide nog een aantal maal citeren:

People develop and act by means of the situatedness (in body, in relations, in worlds, and in history/time), not as an autonomy-cognitive individual or a completely cultural determined ”actor”. (...) Simply stated, we can say generally that human beings are emotional beings, just as they are thinking beings at an *ontological level*, but what a person feels or thinks in a specific situated time and place or how a person expresses the feelings or thoughts must be studied empirically as it varies at an *ontic level* (Heidegger, 1927/1996) (Eide in Ashkanasy e.a., 2005, p 24). Understanding emotion and cognition as ontological characteristics of human nature means that they are intertwined and interdependent” (Eide in Ashkanasy e.a., 2005, p 28). I claim that knowledge (knowing) in practice is always (a) more or less emotional and not only cognitive, and (b) not only present at a surface level and explicit (Eide in Ashkanasy e.a., 2005, p 35).

Attunement

The *attunement*, as a deep emotion, depends on the individual’s belonging to the world and interacting in the world: it is relational and does not only involve the inner individual. Attunement, according to Heidegger (1927/1996), is the primary way of discovering and understanding ”the world, other individuals, and ourselves⁷⁸”. Attunement, therefore, provides insight and a sense of a ”being-there-feeling’ which is necessary for our ability to grasp reality, act and think (...) Heidegger (1927/1996) elaborated attunement as a precondition that occurs before thinking, insight, and acting; I therefore elaborate further by focusing on attunement and its role for understanding and knowledge (Eide in Ashkanasy e.a., 2005, p 25).

⁷⁷cf. Weick, Sensemaking in organization, 1995, p 39

⁷⁸cf. Lindberg, Ontological Consumer Research, 2001, p. 97

Deze zogeheten emotionele afstemming (*attunement*), wat vrij vertaald "het in een harmonieus of responsief in relatie brengen" betekend, wordt gezien als reden waardoor er geen pure cognitieve of rationeel begrip mogelijk is⁷⁹. Eide vult dit aan met haar visie dat door deze *attunement* altijd van invloed is op de persoon en later dat zelfkennis, identificatie en ontwikkeling niet kan ontstaan zonder eerst te participeren in een cultuur. Het emotionele onderscheid tussen mens en dier ligt volgens Eide in het eerste en de tweede orde van emotionele ervaring. Mensen en dieren kunnen oprechte emoties ervaren die dienen als evaluatie tool, wat de eerste orde omvat. Mensen daarentegen, zijn daarnaast ook nog in staat om deze emoties zelf te evalueren en te bepalen of onze drangen wenselijk zijn⁸⁰ (Eide, in Ashkanasy e.a., 2005, p. 28). Eide volgt hierbij het constructivisme, wanneer ze Aristoteles, Heidegger en ook Taylor's (*Identitet, frihet och gemenskap*, 1995, p 158) uitleg van *practical judging and orientation* (wat in het Gestalt van de unieke menselijke emoties afspeelt) uitlegt als niet alleen bestaande binnen de persoon, maar in de relatie.

Om de *attunement* nog specifieker uit te leggen wil ik Nyeng quoten:

In a way we can say that *attunements* and *affections* make up the two endpoints. Everything "in between" is feelings. (...) the *attunements* are the emotional fundamentals that life exists upon, the *affections* represent the immediate manifestations of emotional "shaking". (...) Feelings are preprocessed experiences that are emotionally loaded – a processing that integrates emotional involvement and reason– based reflection and argumentation in a more distanced attitude to the object and the power of emotions (Nyeng, 2000, p. 85, geciteerd door Eide, in Ashkanasy e.a., 2005, p. 30).

Conclusies

Verschillende psychologische disciplines leggen een andere nadruk op emoties. Frijda als functioneel psycholoog toont ons wetmatigheden en functionaliteit van emoties, Weick als organisatiepsycholoog heeft ons de hiërarchische en sociaal constructieve kant van emoties doen inzien en Ashkanasy et al laten ons als management psychologen kennis maken met de rationele, calculerende kant van de emoties.

Psychologen richten zich in de eerste plaats op individuen en daarna op groepen, hierdoor verschilt de visie op emoties onderling en ten opzichte van andere disciplines. De psychologen hebben een meer rationele visie op de emoties. Dat zien wij onder andere terug in de wetmatigheid van Frijda en de invloed die een leider op een ander heeft (Weick). Emoties zijn bij de psychologen meetbaar en extern vast te stellen.

Emoties zijn dus wetmatig: de negen wetten van Frijda laten zien hoe de mens in bepaalde omstandigheden emotioneel zal reageren. Emoties zijn echt, wanneer deze effect hebben op het affectief of fysiek bestaan van een individu, wanneer deze een uitvoeringsvorm kennen. Maar hoe zit het met het effect op onze omgeving, als die emoties uitgevoerd en echt zijn. Emoties hebben een groot aandeel in ons relationeel bestaan. Een leider is geaccepteerd tot in hoeverre zijn ondergeschikten hem accepteren. Die acceptatie is gecreëerd op basis van het patroon van allianties en de relaties die de ondergeschikten onderling hebben. Weick laat ons dit in uitvoering zien.

Evenals filosofen, stellen psychologen ook dat de emotie rationeel is. Echter, bij de psychologen is de rationaliteit een meetbare entiteit. Weick stelt dat mensen calculerend en intentioneel te werk gaan en hun handelen rationeel is, ook de emotionele handeling. Slechts *bounded rationality* beperkt de mens in zijn macht over de rationaliteit, wij mensen hebben slechts in die mate macht over de situatie naar gelang wij de situatie begrijpen. De psychologische visie op emotionele rationaliteit omvat de normatieve variant van rationaliteit, oftewel, dat de emotie opgewekt wordt welke resulteert in de meest voordelige of gepaste gedragingen, afhankelijk van de situatie.

Deze emoties, die geleidelijk in iedere verschillende situatie ontstaan, is ook afhankelijk van de sociale context. Door de interactie met onze sociale omgeving staan wij de ontwikkeling van bepaalde emoties toe. Weick heeft ons laten zien dat via de act, interact, dubbel-interact waarde wordt gegeven aan onze communicatie, waardoor onderling gedrag de ontwikkeling van emoties toestaat. Hoe meer een individu betrokken is bij een ander individu of een groep, hoe intenser de emotie die bij dit individu of deze groep ontstaat of ontwikkelt. Alport noemde dit *partial inclusion*, individuen zijn allen deels betrokken bij groepen personen en dus ook deels emotioneel met betrekking tot deze groepen. De interactie binnen groepen is voor de psychologen een belangrijk onderdeel. Naast de *partial inclusion* van Alport is er ook de *Affective Events Theory* Weiss en Cropanzano waarin uitgelegd wordt hoe gebeurtenissen en emoties

⁷⁹cf. Alvesson & Sköldböck, *Tolkning och reflektion*, 1994, p 136, geciteerd door Eide in Ashkanasy e.a., 2005, p 26

⁸⁰cf. Grimm (1995)

elkaar beïnvloeden (Figuur 4) en de *cognitive appraisal theory* van Paterson en Härtel waarbij veranderingen en de invloed daarvan op het individu worden ingeschat. Daardoor ontstaat een bepaalde emotie. Of de *organizational justice theory* van Greenberg, waarbij aandacht is voor hoe eerlijk een individu een gebeurtenis waardeert. Deze theorieën tezamen tonen aan dat er een verband is tussen emoties en inclusiviteit van groepen: hoe rechtvaardig wij gebeurtenissen vinden, en welk gedrag wij gepast vinden in groepssituaties en veranderingen maakt de groepscontext mede zichtbaar. Hierin herkennen wij de eudaimonistische visie van de filosoof Nussbaum uit het vorige hoofdstuk. Ook de psychologen tonen aan dat emoties een beschermingsmechanisme zijn. Zo stelt Kiefer dat bij verandering emoties angst, vreugde en woede prominent aanwezig zijn. Dit zijn beschermende emoties. Veranderingen en alles wat ‘anders’ is maakt de mens banger en laat ons sneller denken dat bescherming nodig is. Ayoko & Härtel hebben dit met het verhoogde aantal conflicten binnen een cultureel heterogene werkgroep aangetoond.

Al deze emoties dienen ons dus te beschermen, wetmatig, individueel of in een groepsproces. De mens is in staat deze emoties te evalueren, wij kunnen nagaan of de emotie wenselijk is en deze bijsturen waar nodig. Dit is niet alleen een wetmatigheid van Frijda zoals in de Law for Consequence, maar ook terug te vinden in attunement van Eide.

Sociologen; emoties in groepen

Introductie

Na de psychologen heb ik mij gericht op de sociologen. Om emoties goed te begrijpen, is het niet alleen belangrijk wat emoties voor betekenis hebben binnen de mens zelf, maar ook in de interactie met anderen. De meest complete monografie over emoties, geschreven vanuit de sociologische visie, is; *Handbook of the Sociology of Emotions*. Hierin citeert Thamm (2006) “Weiner (1982) maintained that the search for taxonomy of emotions has not been successful, and there is little agreement concerning how many emotions there are, or what these emotions are to be called” (Thamm, 2006, p 13), hieruit valt op te maken dat er (nog) geen consensus is over het benoemen van de emoties. In dit hoofdstuk zullen wij dit verder onderzoeken. Ook zal in dit hoofdstuk wederom de achterliggende (ir)rationaliteit en de link met of naar de cognitie worden belicht. De sociologen richten zich op groepsprocessen en relaties tussen mensen. Hiermee onderscheiden zij zich van de filosofen die zich richten op de mensheid en de psychologen die zich richten op het individu.

Om emoties te kunnen begrijpen is het belangrijk een onderverdeling te maken. Kemper deed dit al in 1978. Plutchik beperkte zich tot een viertal dimensies, zoals geciteerd door Thamm (2006) “Plutchik (1980), on the other hand, has classified the emotions according to four additional dimensions. They included (1) positive or negative, (2) primary or mixed, (3) polar opposites, and (4) varying intensity.” Voor Plutchik stelde onder de sociologen Kemper (1978), een ordening op in een multidimensionale benadering, en classificeerde emoties in termen van (1) their duration (long or short term), (2) their real, imagined, and anticipated outcomes in social relations, (3) whether they are structural, anticipatory, or consequent, (4) whether they are positive or negative, and (5) whether they are power or status related (Thamm 2006, p 18), hieruit valt op te maken dat er diverse ordeningen van emoties bekend zijn. Het ordenen van emoties blijkt even complex als het benoemen ervan. Plutchik richt zich in zijn ordening vooral op goed versus kwaad en de intensiteit, waar Kemper zich richt op tijdsduur, de sociale interactie, consequenties en status. Plutchik en Kemper raken elkaar op het gebied van de positieve, versus het negatieve classificatie. Naast Plutchik en Kemper zijn er nog diverse ordeningen bekend. In de conclusie van Thamm worden de bovenstaande dimensies samengevoegd en uitgebreid naar een totaal van 18.

In totaal claimt Thamm 72 verschillende emoties. Kemper (1978) claimde al dat een complete hoeveelheid combinaties van emoties zou leiden tot 3^4 (of 81) emoties. Resultierend uit primaire, secundaire en tertiaire emoties, maal de vier primaire emoties die hij vaststelde. Thamm concludeert dat wanneer de voorgestelde dimensies van psychologen en sociologen gecombineerd en gefilterd wordt het aantal allesomvattende dimensies 18 betreft (Thamm 2006, p. 34). Thamm geeft in zijn conclusie zelf al aan dat zijn classificatie naar alle waarschijnlijkheid incompleet is. De vraag hoeveel emoties wij kunnen onderscheiden blijft tot dusver onbeantwoord. In dit hoofdstuk zal ik daar een antwoord op formuleren.

Wanneer een goede indeling van emoties beschikbaar is, ontstaat de mogelijkheid deze aan elkaar te linken en reacties van emoties onderling in kaart te brengen. Thamm constateerde dat er nog geen succesvolle taxonomie bestaat. Hierdoor bestaat er nog geen algemeen geaccepteerde indeling van emoties. Dit is iets wat wij nader zullen onderzoeken in dit hoofdstuk. Fields e.a. (2006) stellen, wanneer ze Kleinman et al. 1997; Schwalbe et al. 2000, p 421; cf. Becker, 1990 citeren; “In their efforts to understand social arrangements and inequities —what sociologists usually call “stratification”— symbolic interactionists argue that we cannot understand systems of inequality —or any other social system— without understanding what people think, feel, and do (cf. Anderson and Snow 2001)” (Fields e.a. 2006, p 175)⁸¹. Ik verwachtte dat emoties een rol spelen bij ongelijkheid en dat dit niet te ondervangen is in stratificatie, waarbij de maatschappij wordt onderverdeeld in niveaus gebaseerd op macht en/of sociaaleconomische status. Een complex concept wanneer wij dit betrekken op de bedrijfskunde. Bedrijven en organisaties gaan veelal gepaard met hiërarchie. Vanuit deze optiek heb ik onderzocht wat het aandeel is van emoties bij het omgaan met hiërarchie. De stratificatie van emoties zal ik in dit hoofdstuk verder benoemen.

Fields e.a. hanteren een sociologisch perspectief en komen vanuit de symbolisch interactieve stroming tot een volgende observatie; “Symbolic interactionism, as we have argued, challenges micro/macro distinctions, positing the individual as neither an entity who stands apart from society nor a passive repository of culture. Social life —its organization, inequities, and history— cannot be understood without paying attention to group process and interaction, meaning, and feelings” (Fields e.a. 2006, p 174). Hieruit is het belang te destilleren voor de bedrijfskunde. De vraag of emoties bedrijfskundige afwegingen maken

⁸¹Ik volg deze interpretatie en heb deze gedurende mijn onderzoek verder uitgediept.

zal beantwoord moeten worden. De menselijke emotie kan, volgens Fields e.a., niet gezien worden als een op zichzelf staande entiteit. Emotie krijgt pas betekenis binnen de context. Hieruit valt te concluderen dat emotie in een werkomgeving van een andere orde zal zijn dan thuis, in de sportclub, in de kerk, et cetera. Dit zal ik in dit hoofdstuk nader toelichten onder de sociale kant van emoties.

Lively (in Thamm, 2006) concludeert dat het niet vanzelfsprekend is dat emotionele gedragingen binnen familie omstandigheden inherent zijn aan bedrijfsmatige gedragingen. De meeste onderzoeken naar emoties zijn gedaan binnen de familie-setting en de onderzoeken die zich wel richten op emoties binnen bedrijfsprocessen zijn alleen gedaan vanuit sociologische en psychologische visie. Temeer het belang deze vanuit de bedrijfskundige visie te onderzoeken.

Hetgeen in deze monografie niet beschreven staat, maar wat wel van belang is bij de voor bedrijfskunde relevante emoties, is of de sociologie emoties net als de filosofen en psychologen als rationeel beschouwd en of deze een beschermingsfunctie hebben. Daarnaast zal onderzocht worden of emoties voorspelbaar zijn.

Turner's emotionele homo economicus

Uiteraard is de *homo economicus* niet emotioneel, dat zou in conflict zijn met de theorie die zij omvat, maar er blijken meer economische grondslagen te zijn aan de emotie dan u wellicht in eerste instantie verwacht. Jonathan H. Turner heeft de emoties binnen de sociologie diepgaand onderzocht en in zijn boek *The Sociology of Emotions* verscheidene wetenschappers vergeleken en theorieën aan het licht gebracht. Later heeft hij zijn theorie aangevuld met zijn boek *the Problem Of Emotions In Societies*. Hij schenkt ook specifieke aandacht aan de emotionele economische sociologie. Turner (2005) stelt dat *exchange theories* zijn afgeleid van *behavioristische psychologie* en *neo-klassieke economie*. Exchange theories gaan er vanuit dat er een bepaalde winst behaald wordt uit de *exchange* en dat dit de drijfveer tot handelen is voor de betrokken actoren. "Within the behavioristic tradition, organisms are conceptualized as reward seeking and punishment avoiding" (Turner, 2005, p 179), waardoor het beloond gedrag uit het verleden herhaald zal worden en bestraft gedrag uit het verleden vermeden zal worden. Zoals beschreven door Turner (2005) gaan neo-klassieke economen ervan uit dat de mens zijn bezit of beloningen zal maximaliseren door de 'kosten' te calculeren met bepaald gedrag en de potentiële beloning of het bezit dat hieruit voort vloeit. Dit gedachtegoed is elementair door de sociologen overgenomen om de behavioristische principes te verklaren.

As both the behaviorists' and neoclassical economists' models were incorporated into sociology, additional concepts were added. One was the notion of *investments*, or the accumulated costs incurred in the past to receive a reward of a given kind. ...The notion of costs and investments were used to introduce another concept: *justice* (Turner, 2005, p 180).

Dit gedachtegoed geeft een beeld van de functionaliteit van emoties die wij eerder gezien hebben, ofwel van het beschermen van het individu door hem/haar te behoeden voor straffen en gedrag te laten vertonen dat beloond wordt. Ook wordt met de introductie van *justice* aangegeven waar emoties ontstaan. Jaloezie, woede, haat, dit zijn enkele emoties die ontstaan wanneer een individu vindt dat er geen gerechtigheid heeft plaatsgevonden. Turner (2005) vervolgt met de uitleg dat mensen functioneren naar de *verwachtingen* die zij hebben van bepaalde *exchanges* en dat de dynamiek van emoties volgend zijn op kosten-baten calculaties. Dit vult hij later aan met de stelling: "Emotions are aroused under two basic conditions: (1) meeting or railing to meet expectations in a situation; and (2) receiving positive or negative sanctions" (Turner 2007a, 2008, 2010a, 2010b, in Turner, 2011, p 18).

George C. Homans heeft de volgende behavioristische theorie ontworpen, waarbij hij ideeën van B.F. Skinner's behaviorisme heeft geleend en deze heeft samengevoegd met de neo-klassieke ideologie:

Activity is behavior aimed at deriving rewards. *Rewards* are anything that is valuable to this person, and *value* is the degree of reinforcement to meet the needs of an individual. *Sentiments* are activities that communicate a person's "internal dispositions", such as liking-disliking, approval-disapproval, or positive and negative emotions. *Costs* are activities that are punishing, or alternative rewards that are brought to a situation and that are forgone to get another reward. *Investments* are relevant past activities that are brought to a situation and that are evaluated by a person and others in a situation. *Profits* are rewards minus the costs and investment for engaging in a certain activity. Finally *distributive justice* is the calculation of whether costs and investments have led to a "fair" profit for individuals in an exchange. (Homans, zoals geciteerd in Turner, 2005, p 181).

Homans (in Turner, 2005) argumenteert dat bij de perceptie van een eerlijke beloning, een individu positief sentiment zal vertonen, ongeacht of het individu een beloning heeft gekregen welke proportioneel tot zijn/haar kosten en investering is. Homans voegt hieraan later het postulaat toe dat wanneer een individu niet de beloning krijgt die deze verwacht, of gestraft wordt wanneer deze dat niet verwacht, het individu boos zal worden en naar verwachting agressief gedrag zal vertonen. Dit axioma wordt onderstreept door de stelling van Peter M. Blau (in Turner, 2005), dat de impliciete theorie van emoties gebaseerd is op de principes van *wederkerigheid* en *gerechtigheid*. Blau stelt dat menselijke interactie op twee niveaus opereren. Het eerste niveau omvat een tendens om een equilibrium te vinden waarin kosten en beloningen gestabiliseerd zijn en er normatieve afspraken zijn wat verwacht kan worden. Het tweede niveau is een normenkader voor eerlijke uitwisseling. Later vervolgt hij dat hierbij opvalt dat bij een oneerlijke machtsverdeling de mens geneigd is macht te misbruiken. Dit wordt beaamd door Richard Emerson (in Turner, 2005), die in zijn theorie hierover (1) macht, (2) machtsgebruik en (3) balans onderscheidt. Hij stelt de *degree of dependence* vast als $P_{AB} = D_{BA}$, waarbij P (Power) staat voor macht van actor A over actor B en D (Dependence) voor de afhankelijkheid van actor B van actor A⁸². Waarbij de afhankelijkheid wordt bepaald door hoe hoog actor B hetgeen aangeboden door actor A waardeert en tot in hoeverre er meerdere aanbieders op de markt zijn (Emerson, in Turner, 2005). Karen S. Cook (in Turner, 2005) vult dit aan met de stelling dat wanneer een individu door commitment een bepaalde zekerheid voor beloning kan verwerven de afhankelijkheid en machtspositie egaliseert. Linda D. Molm (in Turner, 2005) stelt dat wanneer individuen een wederzijdse uitwisseling doen, dit als meer eerlijk ervaren dan een uitonderhandelde uitwisseling. Het moge duidelijk zijn dat hoe minder machtsmisbruik er plaats vindt en hoe meer de uitwisseling een wederzijds positief effect heeft hoe positiever de emoties van de betrokken actoren zijn. Turner (2005), naar aanleiding van onderzoek van Hegtvedt en Cook, stelt dat aandacht voor billijkheid een dominante factor heeft in de berekening voor gerechtigheid. Hierover zegt hij "Power-disadvantaged actors are more likely to perceive inequity compared with power-advantaged actors, thereby assuring that a power hierarchy will almost always lead to negative emotional arousal" (Turner, 2005, p 198). Turner stelt hier dat bij onevenredige machtsdistributie één actor altijd negatieve emoties zal ervaren. Hierbij dient de kanttekening gemaakt te worden dat dit opgaat indien de macht-benadeelde actor de uitkomst oneerlijk vindt. De theorie wordt door Turner (2005) aangevuld met onderzoek van Scher & Heise (1993), die stellen dat een individu eerst door middel van een cognitief proces de uitkomst van een gebeurtenis evalueert en dan bepaald of dat eerlijk is. Daarna ontstaat een emotie passend op de cognitieve evaluatie en de perceptie van hoe eerlijk de gebeurtenis is. Hierbij moet worden aangemerkt dat indien er geen cognitief evaluatie proces plaats vindt, de emotie niet volgend is op de cognitieve evaluatie van eerlijkheid. Hetgeen wij hier zien, is dat deze sociologische visie zich toespitst op de relatie tussen mensen en hoe zij deze onderling beïnvloeden. Dit is eerder benoemd door de psychologen en door Weick in het bijzonder.

Concluderend stelt Turner (2005) dat mensen positieve emoties ervaren wanneer ze winst maken en negatieve emoties ervaren wanneer de opbrengst lager is dan verwacht werd.

Het sociologische nulpunt, status en macht

Zoals in het voorgaande stuk al te lezen was naar de theorie van Richard Emerson, hangt veel samen in de relaties met status en machtsposities. Naar verwachting zullen deze posities emoties teweeg brengen. Hierover zal ik uitweiden in deze paragraaf. Turner (2005) geeft aan dat de meeste theorieën locaties conceptualiseren binnen sociale structuren als *status positions*.

For sociologists, social structures are generally viewed as patterns of social relationships among individual and collective actors that persist over time. At the microlevel of social organization, individuals are viewed as located at a position within a set of positions (Turner, 2005, p 215).

Dit geeft een goed begin beeld hoe wij vanuit de sociologie naar de status posities van de mens zullen kijken. Binnen iedere status positie worden andere culturele waarden, normen, ideologieën aangehouden. Het gedrag van een persoon, wordt vaak gezien als rol-gedrag stelt Turner (2005) en reflecteert aan culturele percepties, eer en autoriteit geldend binnen die structuur. Turner (2005) onderbouwdt dit naar aanleiding van onderzoek van Kemper en Collins (1990), waaruit blijkt dat binnen sociale structuren, individuen relatieve *macht* hebben (autoriteit), of de mogelijkheid anderen te kunnen vertellen wat deze moeten doen, en *status* (prestige of eer). "When individuals have power and status or gain power and status within social relationships, they experience positive emotions such as *satisfaction*, *security*, and

⁸²Mijn inziens is deze formule een versimpelde weergave van de werkelijkheid, waarbij essentiële factoren genegeerd worden en is ergo alleen bruikbaar als voorbeeld

confidence" (Turner, 2005, p. 216). Hieruit is af te leiden dat bij het verkrijgen of hebben van macht en status individuen positieve emoties ervaren. Verwachtingspatronen zijn hierin een belangrijke dynamische factor stelt Turner (2005). Wanneer een individu status geeft aan een ander individu en de status-ontvanger appreciatie en dank toont, zo stelt Turner (2005), zal de status gever genoegdoening ervaren. Ergo, de beide partijen ontwikkelen positieve emoties in een dergelijke situatie. "Whereas love is derived from the status that a person *gives* to another, liking is derived from the status that a person *receives* from another" (Turner, 2005, p. 219). Kemper (in Turner, 2005) stelt aan de hand hiervan dat een persoon (1) kan houden van iemand en deze leuk vinden, (2) iemand leuk kan vinden, maar niet van die persoon houden en (3) van iemand kan houden, maar deze niet leuk vinden. De verscheidene mogelijkheden zijn afhankelijk van het geven of ontvangen van een bepaalde status.

Robert Thamm (1992, 2004a, 2004b, in Turner, 2005) argumenteert dat universele properties van groepsstructuren tijd en plaats te boven gaan.

First, individuals find themselves in a structural situation composed of self and other; second, they engage in a cognitive appraisal of the situation; and third, on the basis of this appraisal, physiological systems causing emotions are activated. Thus, social structure exerts its effect on emotion via a process of appraisal that activated the biological processes that produce emotions (Turner, 2005, p 220).

Turner (2005) stelt dat binnen de theorie van Thamm *verwachting* en *sancties* de twee sociale vormen zijn die beoordeling en emotionele opwinding in werking zetten. Deze worden gevormd binnen een bepaald cultureel kader. "More complex emotions arise when there is interaction among actors, that is, the actions of each actor affect the outcomes for the others" (Turner, 2005, p 225). Gesteld kan worden, dat afhankelijk van het aantal mensen in een bepaalde setting en de sociale cultuur gemakkelijker of moeilijker positieve emoties worden ontwikkeld. Thamm (in Turner, 2005) stelt dat status verschillen actoren van elkaar verwijderen, waardoor deze vervreemding veroorzaken. Verwachtingspatronen zijn een veelbesproken en onderzocht onderwerp binnen de sociologische emotionele theorie. Joseph Berger (in Turner, 2005) introduceert de term *Affect expectation state*. Wat zoveel inhoudt dat invloed ontstaat gedurende de interactie tussen actoren. Daaropvolgend zal de verwachting bij invloed ontstaan voor de nabije toekomst en als laatste zal dit een generale emotionele oriëntatie veroorzaken. "People develop affect expectations for self, others and the overall situations" (Turner, 2005, p 231). Hieruit is af te leiden dat verwachtingspatronen en de daaruit voortvloeiende emoties binnen de sociale interactie ontstaan.

De eerdere these dat de ontwikkeling van emoties onder andere afhankelijk is van de cultuur wordt onderstreept door Jack M. Barbalet (1998, in Turner, 2005). "Emotions are also distributed among segments of macrostructures, such as social classes, groupings within classes, and holders of varying degrees of power" (Turner, 2005, pp 252 - 253). Binnen de theorie van Barbalet wordt dit echter naar een algemener niveau getrokken, wanneer gesteld wordt dat emoties collectief gevoeld kunnen worden binnen een segment van de bevolking. Hierbij kan gedacht worden aan hoe men zich voelt over de economie, de euforie als een sportteam heeft gewonnen of de haat van een volk dat in oorlog verkeerd. Ook verdeelt Barbalet emoties op micro en macroniveau. Zo onderscheidt hij *situationele schaamte* wanneer een persoon onterecht status claimt, maar *differentiële schaamte* ontstaat, ervaren wordt dat anderen het kunnen van het individu overdreven hebben en deze daaraan niet kan voldoen. Een moderne vorm is *agressieve schaamte*, waarbij de cultuur een persoon status geeft op triviale karaktereigenschappen (zoals bij popsterren), waardoor deze de drang krijgt zich te moeten verdedigen voor de welvaart en dit wordt geuit middels agressie.

Acting

De status en machtsposities van actoren binnen relaties blijken binnen de sociologie een prominente positie te hebben. Dit heeft ook uitwerking op hoe mensen zich onderling emotioneel gedragen in de professionele relaties. Dit wordt goed zichtbaar wanneer de sociologen ook aandacht schenken aan diep (*deep*) en oppervlakte acteren (*surface acting*) van de sociologe Hochschild (1979). Een bekend aspect van emoties is, dat deze niet altijd oprecht hoeven te zijn. Men blijkt in staat emoties te trainen of te simuleren. Ook is men zich bewust van de vereiste (of verwachte) emotie bij een bepaalde situatie (cf. Hochschild, 1979, 1983). Hierover is geschreven door de sociologe Lively, zij extraheert uit stukken van Hochschild dat mensen de eigen emoties aanpassen naar de situatie, zo worden er voorbeelden gegeven dat mensen blij zijn op hun trouwdag en verdrietig tijdens een begrafenis. Mensen ervaren emoties naar hoe men deze zouden moeten ervaren (Lively, in Thamm, 2006, p. 570). Dit sluit aan op het onderzoek naar hoe mensen emoties ervaren in verschillende contexten. Dit beschrijft Lively ook naar onderzoek van Hochschild: "Hochschild revealed that people actively manage their emotions by controlling their display

(i.e., through surface acting) and manipulating their thoughts and memories (i.e., through deep acting) to make their feelings correspond to social norms (Lively, in Thamm, 2006, p 570)". Dit kan dusdanig verstrekkende gevolgen hebben claimt Lively, naar onderzoek van Cahill 1989; Smith and Kleinman 1989, dat medewerkers hun emoties 'verkopen', waardoor deze vervreemden van zichzelf (Lively, in Thamm, 2006, p 570). Hochschild (1983) waarschuwt voor het gevaar dat wanneer medewerkers continu hun emoties aanpassen aan de situatie, deze mogelijk de waarschuwingfunctie verliest.

Hochschild (1979, in Turner, 2005) postuleert dat culturen een *emotionele cultuur* hebben, die een samenstel van ideeën onthullen hoe men zich dient te voelen in een bepaalde situatie. Deze cultuur is opgebouwd uit *emotionele ideologieën*. Hochschild (1979, 1990, in Turner, 2005) stelt dat er twee norm beginselen zijn. Gevoelsregels (*Feeling rules*) geven aan hoe men zich dient te voelen in een bepaalde setting en zijn onderverdeeld in *intensiteit* (sterk-zwak), *richting* (positief-negatief) en *tijdsduur* (lang-kort) van de emotie. Kaderregels (*Framing rules*) lijken hierop, daar deze aangeven welke interpretaties en betekenissen individuen moeten geven aan situaties. De tweede norm zijn Utingsregels (*display rules*) die aangeven welk getoond gedrag acceptabel is binnen een bepaalde context, zoals huilen bij een begrafenis en lachen op een feest. Indien een individu zich conformeert aan de feeling en display rules, dan doet deze aan surface acting. Vaak moeten individuen zich emotioneel gedragen naar de status quo, in een dergelijk geval doet iemand aan *emotioneel werk* of *emotioneel management*. Indien iemand emotioneel werk of management uitvoert voor een salaris, dan spreekt Hochschild (1983, in Turner, 2005) van emotionele arbeid. Hetgeen werknemers hierin betrouwbaar maakt, is hoeveel emotionele last zij aankunnen, zij noemt dit emotioneel uithoudingsvermogen (*emotional stamina*). Hochschild (1983) onderscheidt:

1. *Body work*; hierbij past een individu zijn/haar fysiologische reacties aan op de situatie⁸³;
2. *Surface acting*; hierbij manipuleert een individu zijn externe expressieve gebaren in de hoop dat zulk geacteerd gedrag hen in de gelegenheid stelt de emotie te ervaren die hoort bij de situatie⁸⁴;
3. *Deep acting*; hierbij poogt een individu opwinding voor bepaalde gevoelens te ontwikkelen die hen in staat stellen de emotie te ervaren die *display rules* eisen dat het individu openlijk kan tonen⁸⁵;
4. *Cognitive work*; hierbij roept een individu gedachten op die geassocieerd worden met een bepaalde emotie, als inspanning om gevoelens te ontwikkelen in die lijn⁸⁶.

Helena Flam (in Barbalet, 2002) stelt dat "Corporations require emotional display and *deep acting* from their members to sustain their self-definitions which are related to their goals" (Flam, in Barbalet, 2002, p 92). Dit is naar haar zeggen benodigd om antropomorfische uitspraken over het bedrijf te kunnen doen zoals "on the go", "caring" en "betrouwbaar". Flam (in Barbalet, 2002) haal later aan dat om targets te behalen en salaris te krijgen, medewerkers overgaan tot complex oppervlakte acteren (*sophisticated surface acting*) of diep acteren voor pragmatische doeleinden (*deep acting for pragmatic purposes*)⁸⁷. Slechts een enkeling laat zijn/haar werk persoonlijke emoties beïnvloeden.

Turner (2005) stelt na onderzoek van Scher en Heise (1993) dat wanneer een werkgever gevoelig is om te zien wat er plaats vindt in het bedrijf, hij dit positief kan beïnvloeden door de medewerker goed te betalen voor zijn/haar werk. "Individuals can repress emotional arousal, with the result that they do not experience the emotion or signal it to others" (Turner, 2005, p 10), is een stelling die wij reeds eerder hebben gezien bij de filosoof Nussbaum en de psycholoog Frijda. Dit maakt het mogelijk om om te gaan met emotionele arbeid en verlengt mogelijk de emotionele stamina.

De theorie van Hochschild wordt onderstreept door onderzoek van Thoits (1985, 1990, in Turner, 2005). Zij identificeert twee primaire modi die personen gebruiken om emotionele ervaringen te wijzigen; een behavioristische en een cognitieve modus. "Thus, one can target physiological changes, the situational cues, expressive behavior, and/or the emotion label for change, and this change comes about through a behavioral or a cognitive manner, or both"⁸⁸ (Turner, 2005, p. 52). Bij *behavioristische manipulatie* verandert een individu direct een ongewenste emotionele status door middel van benadering⁸⁹ of ontwijkstrategieën. Bij *cognitieve manipulatie* wordt er mentaal gereageerd op de situatie door de betekenis te veranderen van de situatie zodat deze meer congruent is met hoe een individu zich zou moeten voelen. Dit hebben wij ook eerder gezien bij de theorie van Sartre in het hoofdstuk van de filosofen.

⁸³Denk hierbij aan door kalm te blijven door rustig te ademen met de ogen dicht in een stressvolle situatie.

⁸⁴Denk hierbij aan door je maar vrolijk te gedragen, wordt je wel vrolijk.

⁸⁵Denk hierbij aan wat acteurs doen om zich in te leven in een scène.

⁸⁶Denk hierbij aan dat een persoon op een begrafenis aan een verdrietige gebeurtenis in het verleden denkt om zo oprecht ogend verdriet te kunnen vertonen, indien dit niet door de begrafenis wordt veroorzaakt.

⁸⁷cf. Barbalet, 2002, p 106

⁸⁸cf. Thoits, 1990, 1991

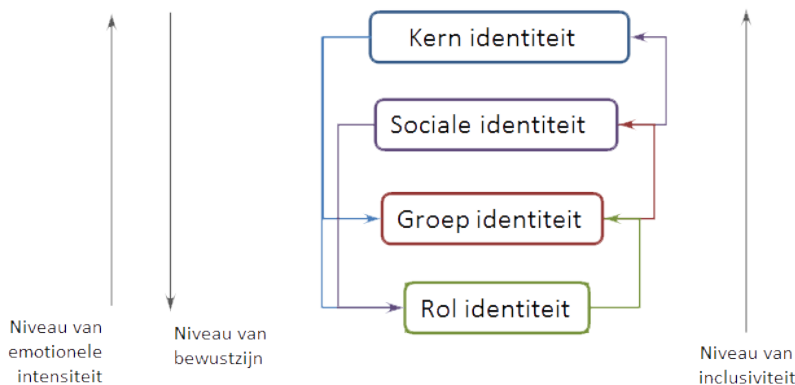
⁸⁹Benaderingsstrategieën omvatten het verrichten van een handeling in de situatie om de emotionele reactie te wijzigen.

Groepsrollen

Turner (2011) onderscheid de emotionele betrokkenheid van de mens in vier hoofdrollen, zijnde de

- ▷ *Rol-identiteit*; zoals het zijn van vader, student, vriend, werknemer, huiseigenaar, etc.
- ▷ *Groeps-identiteit*; dit zijn meerdere groepen waarmee het individu zich identificeert. Zo kan iemand zowel S.B.V. Excelsior fan als accountant als SAAB-rijder zijn.
- ▷ *Sociale-identiteit*; dit omvat categorieën waartoe wij behoren, zoals ons geslacht, klasse, etniciteit, religie, etc.
- ▷ *Kern-identiteit*; dit is de gecumuleerde cognitie en emotie die wij over onszelf hebben.

De emotionele intensiteit, het niveau van bewustzijn en de inclusiviteit (generaliseerbaarheid) van de emotionele betrokkenheid en welke identiteit invloed heeft is weer te geven in de volgende afbeelding:

Figuur 5: Levels of identity formation (Turner, 2011, p 21)

Barbalet (2002) heeft ook groepsemoties beschreven, maar maakt hierin duidelijk het onderscheid tussen aggregatieve emoties en groepsemoties. Waarbij aggregatieve emoties niet ontstaan door gelijke structurele oorzaken, maar door overeenkomsten tussen leden van het aggregaat. Hij stelt dat een emotioneel klimaat niet vereist dat iedereen dezelfde emotie ervaart, daar groepsleden allen een aparte functie hebben binnen de groep.

Mabel Berezin (in Barbalet, 2002) stelt dat "*communities of feeling* are emotional responses to events that lie outside institutionalized politics" (Berezin, in Barbalet, 2002, p 43). Hierbij stelt zij dat een nationale emotionele reserve kan ervoor zorgen dat bij dienstplicht burgers overtuigd kunnen worden hun land te verdedigen. Deze *communities of feeling* dienen als emotionele arena voor het volk. Andere voorbeelden omvatten nationale feestdagen, festivals, parades, etc. Dit alles resulteert volgens Berezin (in Barbalet, 2002) in collectief geheugen. Zo zal iedere Nederlander het 'grapje' begrijpen als een Nederlander aan een Duitser, die bijvoorbeeld in Zeeland op vakantie is, vraagt "Ich möchte gerne mein Fahrrad zurück." Zelfs als iedere actor van generatie Y is, twee tot drie generaties na de tweede wereldoorlog.

Kemper (in Barbalet, 2002) stelt dat alleen individuen emoties kunnen ervaren. "Thus, we speak of a group emotion, we mean only that some aggregate of individuals is feeling something that is sufficiently alike to be identified as the common emotion of that aggregate" (Kemper, in Barbalet, 2002, p 62).

De oorsprong van emoties

In de introductie van dit hoofdstuk werd de vraag geponeerd of emoties sociaal zijn, of een sociale oorsprong hebben. Er blijken verschillende visies hierop te zijn, waarbij een spanningsveld tussen sociaal constructivistische en biologisch fysiologische theorieën zichtbaar zijn. Turner (2005) stelt in het begin van zijn boek dat emoties sociale constructies zijn, afhankelijk van culturele ideologie, geloof, ethiek en de sociale structuren. Hij sterkt deze stelling naar onderzoek van Steven Gordon (1990), die beweert dat de oorsprong van emoties niet in biologie, maar in cultuur huist. De stelling "[...] emotions emerge from situations that are intimately social, with individuals learning the appropriate emotions and how to use them in different types of relationships" (Turner, 2005, p 2), geeft aan dat emoties ontstaan in de sociale relaties, zoals we dit eerder hebben gezien bij de filosofen (met name Nussbaum) en de psychologen.

Toch accepteert Turner ook dat er fysiologische kenmerken zijn bij bepaalde emoties, zo haalt hij het voorbeeld aan dat wij "liefde" koppelen bij situaties waarbij epinefrine (adrenaline) wordt afgegeven en er een verhoogde hartslag ontstaat, in het bijzijn van een ander individu die aantrekkelijk gevonden wordt. Dit wordt onderstreept door Wentworth & Yardly met de stelling "Although emotions are almost always constrained and channeled by sociocultural contexts, the nature of the emotion and its intensity are still driven by biological processes" (Wentworth & Yardly (1994), in Turner, 2005, p 3), nadat William James, een Harvard psycholoog, dit in 1884 reeds had verklaard. Er zijn veel theorieën die claimen dat emoties sociaal-cultureel ontstaan, evenals theorieën die stellen dat emoties ontstaan vanuit fysiologische processen. Gesteld wordt dat de sociologische visie ervan uitgaat dat emoties ontstaan binnen sociale context, maar accepteren (net als de filosofen en psychologen) dat er een fysiologische component in zit. Zo stelt Turner (2005) aan de hand van theorieën van LeDoux (1996) en Turner (2000) dat er vier lichamelijke systemen vanuit het brein verantwoordelijk zijn voor het ontstaan van emoties:

1. Het autonome zenuwstelsel;
2. De neurotransmitters en neuro-actieve peptide systemen;
3. De meer inclusieve hormoonstelsels;
4. Het bewegingsapparaat (spieren en skelet).

Door de samenwerking van deze vier lichamelijke systemen heeft het brein de mogelijkheid de fysiologische kant van emoties te ontwikkelen. Zo is het noodzakelijk dat de neo-cortex gestimuleerd wordt door zenuwlijders, die anticiperen op sub-corticale gebieden van het brein, alvorens een individu *gevoelens* kan hebben. Onderdeel van de theorie van LeDoux (1996) is dat je al je voet wegtrekt en je hartslag verhoogd voordat je bewust wordt van de angst die je ervaart wanneer je een slang voor je "ziet". Cornelis had in het hoofdstuk van de filosofen reeds Kant aangehaald met a priori kennis, dit is een voorbeeld hiervan.

Turner (2011) stelt dat de voorlopers van de mens, de *hominids* (of *hominins*) emotioneel moest worden worden om te overleven. Eerder stelde Turner (2005) al dat het oudste deel van het menselijk brein dat zich aan emoties wijdt de *amygdala* is. De amygdala bij mensen is vele malen groter dan die van de meest gelijksoortige diersoorten van de mens⁹⁰. De aap-achtigen (als ape in het Engels) waar de mens van afstamt konden niet goed in bomen overleven of snel in groepen bewegen zoals andere aap-achtigen (als monkey in het Engels). "Thus, unlike most mammals, humans do not have herding, pod, pack, pride, troop or group organizational tendencies built into our genome⁹¹" (Turner, 2011, p 2), waardoor emoties moesten ontstaan om individueel, maar als ras, te kunnen functioneren. "Humans are emotional because we need emotions to form social bonds that can build social structures" (Turner, 2011, p 9).

Turner⁹² (2005) combineert deze theorieën en stelt dat het sociologisch perspectief op emoties de volgende vijf punten belichaamt:

1. De biologische activatie van *key body systems*;
2. De sociaal geconstrueerde, culturele definities hoe emoties geuit en ervaren dienen te worden;
3. De applicatie van linguïstische labels voor interne sensaties aangeboden door de cultuur;
4. De openbare expressie van emoties via mimiek, geluid en para-linguïstische bewegingen;
5. De perceptie en beoordeling van situationele objecten of gebeurtenissen.

Rationaliteit van emoties

Rationaliteit, een onderdeel dat wij bij zowel de filosofen als bij de psychologen terug hebben gezien. Hoe wordt hier tegenaan gekeken door de sociologen? Max Weber (1922/1968, in Turner, 2005) conceptualiseerde actie als "rationeel" en "beïnvloedend". Talcott Parson (1951, in Turner, 2005) volgde Weber, maar zag actie als "instrumenteel" en "expressief". Waarbij instrumenteel gezien kan worden als rationeel en expressief als emotioneel, waarmee dus onderscheid bestaat tussen rationaliteit en emotie. Turner (2005) stelt echter dat de stelling dat emotie en rationaliteit als elkaars tegenpolen incorrect is aan de hand van langdurige nevenschikking in neurologisch onderzoek.

⁹⁰cf. Turner (2000)

⁹¹cf. Maryanski, 1992, 1993, 1996a; Maryanski and Turner, 1992; Turner, 2000; Turner and Maryanski, 2008

⁹²cf. Turner, 2005, p 9

The data clearly indicate that when areas of the cerebral cortex, particularly the prefrontal lobe, are disconnected from subcortical emotion centers of the brain, individuals have difficulty making decisions of any kind and almost always make what appear to be irrational or at least suboptimal decision (Damasio, 1994, 2003, in Turner, 2005, pp 21 - 22).

Aan de hand hiervan stelt Turner (2005) dat rationaliteit en emoties nauw verbonden zijn op zowel biologisch, cognitief en behavioristisch vlak. Barbalet stelt echter, aan de hand van de stelling "Rational choice theory holds that individuals conform to a social order because it is expedient to do so, on the basis of a calculation regarding the costs of not conforming weighed against the benefits of conforming" (Barbalet, 2002, p 2), dat het onwaarschijnlijk is dat emoties de uitkomst zijn van calculatie. Ten eerste stelt Barbalet (2002) dat mensen weinig inzicht hebben in de kosten of baten van een keuze of actie en hebben ze daarom niet de middelen om een calculatie te kunnen maken. Ten tweede zijn gebeurtenissen in een maatschappij in een stroming en zelden in een tijdbestek beschikbaar, wat nodig is om de calculatie te kunnen maken. Dit gaat in tegen het standpunt van de hiervoor besproken psychologen en Turner cum suis. Wat betreft het eerste punt van Barbalet stelt Jocelyn Pixley (in Barbalet, 2002):

Rational actor models assume that decision making involves optimizing expected benefits. But expected benefits *ex ante* are only hopes (Shackle, 1972) -they involve emotions- as the outcome *ex post* is uncertain. [...] Emotional interpersonal relations, creative imagination and emotional attachment to indicators of average opinion are essential in generating expectations (Pixley, in Barbalet, 2002, p 71).

Hiermee stelt Pixley dat individuen wel degelijk de mogelijkheid hebben emoties te ontwikkelen bij situaties die (nog) niet te calculeren zijn. Pixley haalt Elster (een econoom) aan na een uitgebreid debat in zijn boek *Alchemies of the Mind: Rationality and the Emotions* concludeert dat emoties in de weg zitten voor rationele beslissingen. Hierbij lijkt de definitie van een 'rationele beslissing' een andere context te hebben. Een emotionele (re)actie kan ook een rationele beslissing zijn. Echter, het kiezen voor een Volvo V70, met de rationele onderbouwing dat daar het gezin en de hond meer ruimte hebben kan bemoeilijkt worden door het sentiment dat een klassieke zilverkleurige Mercedes SL Gullwing uit 1961 in concours staat teweeg kan brengen, indien voor slechts één van de vernoemde auto's gekozen kan worden.

Beschermingsmechanisme

Het onderbewuste is een veelbesproken onderwerp in de psychologie, met Freud als aanvoerder. Ook in de sociologie is het gevaar en/of belang van onbewuste emoties onderkend. Deze onbewuste emoties kunnen veranderen in onderdrukking. Turner (2011) stelt dat sommige negatieve emoties dusdanig sterk zijn dat deze in de loop der tijd kunnen veranderen in een andere emotie, zoals van schaamte en verdriet naar woede. "A person may or may not remember the experience that caused the arousal of painful emotions, but the emotions will, to varying degrees, be pushed below the level of consciousness" (Turner, 2011, p 11). Dit beschermingsmechanisme dient voor bescherming van het individu, maar kan een tegengestelde werking hebben over een langere periode van tijd. Turner (2011) onderscheid twee soorten beschermingsmechanismen:

1. Defensieve strategieën

- (a) *Selectieve perceptie*; Waarbij een individu een situatie ziet die het individu beschermt. Hierbij is geen hoge graad van repressie.
- (b) *Selectieve interpretatie*; Is gelieerd aan selectieve perceptie, maar voegt nog een interpretatieve twist toe aan het geheel.
- (c) *Korte-termijn krediet*; Hierbij worden herinneringen aan situaties die positieve emoties teweegbrengen aangeroepen om de periode die negatieve emoties oproepen door te komen.

2. Secundaire defensieve strategieën

- (a) *Displacement*; Een bekend mechanisme die de negatieve emotie verplaatst van zichzelf naar een andere individu.
- (b) *Projectie*; Hierbij wordt de gevoelde emotie verdrukt en dan toegedicht aan een andere individu.
- (c) *Sublimering*; Hierbij wordt de polariteit van een emotie veranderd van negatief, naar positief.

- (d) *Reactie-formatie*; Dit is ook een polariteitsverandering zoals sublimering. Het verschil is dat deze variant niet alleen toepasbaar is op situaties, maar ook op andere personen, sociale structuren, of categorieën van personen.
- (e) *Attributie*; De meer complexe variant die niet altijd als een beschermingsmechanisme gezien hoeft te worden.
 - i. De **proximale-bias** waarbij individuen zelf-attributie of attributie voor nabije individuen voor positieve emotionele ervaring.
 - ii. De **distale bias**, waarbij individuen attributie naar ver staande entiteiten als rechtspersonen, institutionele domeinen, stratificatie systemen, de eigen of een andere maatschappij.

De stratificatie van emoties

In het *Handbook of the Sociology of Emotions* werd al uitgebreid gesproken over de stratificatie van emoties en het aantal emoties. Dit is reden voor nader onderzoek. Turner (2011) heeft hieraan uitgebreid aandacht besteed; "Stratification begins with the unequal distribution of valued resources to people in a society" (Turner 1984, 2010a, in Turner, 2011, p 24). Denk bij emoties aan middelen zoals liefde en loyaliteit, die volgens Turner niet anders zijn dan gezondheid, vroomheid en lering. Turner (2011) stelt dat de maatschappij zo is ingericht dat de elite in de samenleving de meeste positieve emoties ervaart, terwijl de lagere klassen meer negatieve emoties ervaren. Dit heeft te maken met het aantal middelen dat een persoon tot zijn/haar beschikking heeft (Barbalet 1998, in Turner, 2011).

Turner (2011) stelt dat ideologieën machtige geloofsovertuigingen zijn, die specificeren wat goed, correct en proper gedrag en acties zijn binnen een institutioneel domein. "Ideologies also legitimate inequality in the distribution of the valued resource(s) in an industrial domain, which is the very symbolic material from which the legitimating ideology is built" (Turner, 2011, p 30). Hoe meer gestratificeerd een maatschappij is, hoe meer spanning merkbaar is. "What often emerges is a kind of meta-ideology that combines the tenets of all institutional ideologies into a composite ideology legitimating the stratification systems" (Turner, 2011, p 31). Deze theorie is gecompleteerd door Blau (1977, in Turner 2011) met de introductie van *catagoric units*. Deze catagoric units zijn ingebouwd in een maatschappij die accepteert dat mensen in een andere categorie anders worden behandeld. Bekende voorbeelden zijn onder andere vrouwen, kinderen, homoseksuelen, gastarbeiders en criminelen. In feite mag iedereen die afwijkt van de maatschappelijke standaard anders behandeld worden. Deze ideeën die anderen hebben over mensen in een bepaalde categorie noemt Turner *status beliefs*⁹³.

As is evident, emotional stratification is complex; and people's emotions can lead to varied actions (Barbalet 1998; Turner 2010b). Predictions of what people will do, then, are not easy to make, even when we understand some of the emotional dynamica involved (Turner, 2011, p 37).

Bekend is dat de middenklasse in de maatschappij baad heeft bij de regels en middelen van de elite, ergo, een maatschappij met een grote middenklasse is een maatschappij met meer positieve emoties. Bij een kleinere middenklasse en een grotere onderklasse is het aantal negatieve emoties groot in een maatschappij. In een dergelijke situatie, zegt Turner (2011), is er potentie voor spanning, conflict en veranderingen nemen toe naar mate individuen zich terugtrekken van de verplichtingen naar macro structuren. Dit in combinatie met schaamte kan escaleren en resulteren in revolutie. Schaamte kan veranderen in agressie, wat geprojecteerd wordt op een zwakkere partij (Turner, 2011). Indien een volledige categorische unit dit ervaart, dan kan de eerder genoemde revolutie ontstaan.

Het aantal emoties

Behalve de stratificatie van emoties is ook het aantal emoties een lang bediscussieer onderwerp. In de introductie van de sociologen gaf ik al aan dat Thamm (2006) stelt dat er 72 emoties zijn en Kemper (1978) had daarvoor reeds geclaimd dat een complete hoeveelheid combinaties van emoties zou leiden tot 3⁴ (of 81) emoties. De vraag gaat zo ver teug dat Darwin de eerste was die onderzoek gedaan heeft naar de uniformiteit van emoties onder mensen. Hij gaf vragenlijsten uit bij mensen die leefden met inheemse volken, waarbij hij veel leende van de Franse neuroloog Duchenne. Tot de jaren 1970 is er niets gedaan met de bevindingen van Darwin, tot Ekman diverse onderzoeken hiernaar deed. Na enkele

⁹³cf. Berger, 1988; Ridgeway, 1982, 1998; Ridgeway & Correll, 2004; Ridgeway & Erickson, 2000; Ridgeway & Johnson, 1990; Ridgeway & Walker, 1995; Ridgeway et al, 1998

cross-cultural onderzoeken naar mimiek⁹⁴ stelde Ekman dat *geluk, angst, woede, verdriet, verrassing* en *walging* universeel waren⁹⁵. In 1986 voegden Ekman en Friesen daar nog *minachting* aan toe. Ekman (1992, in Turner, 2005) stelt dat zijn zeven emoties universeel zijn, omdat deze (1) present zijn bij andere primaten, (2) ze onderscheidende fysiologische reacties hebben, (3) ze onderscheidende universele voorafgaande gebeurtenissen hebben, (4) ze cohesie tonen in autonome en expressieve reacties, (5) ze snel zijn in verschijning, (6) kortdurend zijn, (7) ze een automatische (ten opzichte van een opzettelijke) beoordeling genereren van de stimulus en (8) ervaren worden als gebeurtenissen die gebeuren tot het eigen persoon, buiten de controle om.

Het aantal geaccepteerde emoties varieert enorm. Vele wetenschappers hebben een poging gewaagd het exacte aantal vast te stellen, getallen als 3, 7, 28, 72 en 81 zijn eerder genoemd. Turner (2005) onderscheid vier primaire emoties⁹⁶, zijnde *vreugde, angst, woede* en *verdriet*. Kemper (1987, in Turner 2005) stelde dat er algehele consensus in de wetenschap is dat deze vier emoties de primaire emoties zijn. Turner (2011) beaamt dat deze vier emoties de vier primaire emoties zijn, maar onderstreept ook dat er geen algehele consensus is aangaande het exacte aantal emoties. Turner (2011) wijst erop dat drie van deze vier emoties negatief zijn. Hij stelt dat de menselijke neurologie is aangepast om overleving mogelijk te maken.

This was apparently accomplished by re-wiring the sub-cortical areas of the brain and the connections between these areas and the very large neo-cortex (where language, culture, and thinking occur) to generate new varieties of emotions that could be used to form social bonds (Turner, 2011, p 10).

Robert Plutchik (1962, 1980, 2002, in Turner, 2005) heeft naast zijn acht primaire emoties (*acceptatie, verrassing, angst, leed, walging, verwachting, woede* en *vreugde*) gesteld dat emoties net als verf zijn. Door ze te mixen ontstaan de secundaire (door primaire dyades) en tertiaire (door triades) emoties. Een tertiaire emotie kan ook ontstaan door de mix van een primaire (singuliere) met een secundaire (duale) emotie. Turner (1999b, in Turner, 2005) uit kritiek op Plutchik, daar hij vindt dat het mixen minder gemakkelijk kan dan Plutchik voorstelt. Turner stelt dat mixen mogelijk tot in hoeverre de activatie van het brein en lichaam dit toelaten. Ondanks de kritiek haalt Turner (2011) Plutchik (1962) wederom aan om het onderscheid tussen *first-order elaborations* en *second-order elaborations* uit te leggen, waarbij de eerste variant emoties zijn die voortkomen uit het mixen van de primaire emoties. Wetenschappers zijn het erover eens dat dit bij alle diersoorten plaats vindt, echter, emoties als schaamte en schuld komen niet voor bij primaten. Voor dergelijke meer complexe emoties zijn de *second-order elaborations* nodig stelt Turner (2011), en voegt hier later ook *vervreemding*⁹⁷ aan toe.

Barbalet's sociale emoties

Eerder is de sociale kant van emoties reeds besproken door Turner (2005; 2011), Jack Barbalet compleetert deze theorie en opent zijn monografie met "[...] emotion simply indicates what might be called an experience of involvement" (Barbalet, 2002, p 1). Emoties zijn een noodzakelijke link volgens Barbalet (2002) tussen sociale structuren en een sociale actor. Emoties zijn nooit mechanisch volgens hem, daar emoties nimmer dwingend maar toenemend in sterkte zijn. Comte en zijn opvolger Durkheim stelde al dat de maatschappij een aggregaat van individuen is (Barbalet, 2002). Comte stelde dat de menselijke natuur bestaat uit de *tableau cerebral*, wat het hart en de geest omvat. Hierop voortgaand stelde Comte dat emoties ontstaan doordat een impuls voor actie vanuit het hart komt die los staat van de intelligentie⁹⁸.

Durkheim stelde dat emoties dienen om het individu te 'helen'. Door middel van emoties kunnen mensen omgaan met de symbolen (mythen, religies) die centraal staan bij de menselijke identiteit. "This transfer of energy helps a group become conscious of itself as a moral community, binds people together, and structures the *inner lives* of individuals in accordance with collective symbols" (Durkheim, 1912 [1995, pp 221 - 223], 239; Gane, 1983, p 4, in Barbalet, 2002, p 19). Dit komt volgens Durkheim, doordat symboliek representeert wat *heilig* is in het leven. Ook stelt Durkheim (1914 [1974], in Barbalet, 2002)

⁹⁴cf. Ekman 1973a, 1973b; Ekman & Friesen, 1971, 1975

⁹⁵cf. Ekman 1973a; Ekman & Friesen, 1971, 1975; Ekman, Friesen & Ellsworth, 1972

⁹⁶Cornelis had in het hoofdstuk van de filosofen alleen angst, woede en verdriet aangewezen als primaire emoties. Hierop heb ik kritiek geuit. Deze taxonomie lijkt mij de juiste, daar ik niet geloof dat de primaire emoties allen negatief zijn.

⁹⁷Hiermee wordt niet het vervreemden bedoeld, maar het gevoel niet bij anderen, sociale structuren en culturen te willen horen

⁹⁸cf. Aron, 1965, p 88, in Barbalet, 2002

dat individuen een *homo duplex* natuur hebben. Dit houdt in dat men intern verdeeld is in individuele, egoïstische, asociale impulsen en sociale capaciteiten voor collectieve gedachten en emotie.

Ian Burkitt (in Barbalet, 2002) onderschrijft dat emoties alleen nut en betekenis hebben in de context van relaties tot andere lichamen, zowel menselijk als niet menselijk.

Emotions have meaning only in the context of relations, involving active bodily states or feeling and the speech genres through which we attempt to articulate those feelings. Emotions are complexes because they are products of both the body and discourse yet are deductible to neither (Burkitt, in Barbalet, 2002, p 153).

Burkitt (in Barbalet, 2002) stelt dat emoties fysieke uitwerkingen hebben op het lichaam, maar dergelijke gebeurtenissen alleen kunnen voorkomen in relatie tot andere lichamen. Hij leent van Brown en Stenner (2001) dat daardoor deze effecten emergent zijn.

Voorspelbaarheid van emoties

Emoties voorspellen, is zoals uit de hiervoor geschreven teksten blijkt, bijzonder complex. Toch zijn er algemene te verwachten emotionele reacties. Macht, naar de beschrijving van Weber (1946, in Barbalet, 2002) omvat alle acties ontworpen navolging te verkrijgen van iemands wensen, verlangens en interesses over de weerstand van de ander. Ofwel, als iemands machtsgedrag succesvol is, zal de ander navolgen. Macht kent vele gezichten, van bedreiging, fysiek geweld, tot verbale agressie, stemverheffing, beledigen en ook liegen en manipuleren. Barbalet (2002) spreekt van een macht structuur (*power structure*) indien herhaaldelijk machtsgedrag succesvol is geweest.

Status, reeds eerder besproken, wordt door Barbalet (2002) verder gespecificeerd als een dienstrooster dat men zich vrijwillig oplegt om de ander te voorzien van support, verbetering, voordeel en andere zaken waar de ander beter van wordt. "At the ultimate status-accord is what we would recognize as love. In lesser degrees, we speak of affection, liking, regard, respect, esteem, politeness and so forth" (Barbalet, 2002, p 55). Net als bij macht, kan ook bij status een status structuur (*status structure*) ontstaan, waarbij de actoren weten wat hun rol en verwachting is binnen de relatie. Zo ook is *autoriteit* een relatie waarbij een actor accepteert dat een andere actor het recht heeft hem/haar te vertellen wat hij/zij moet doen. Kemper (in Barbalet, 2002) refereert ook naar wat door Kemper (1987) de vier primaire emoties worden genoemd met zijn stelling dat *woede* resulteert uit het verlies van status en *angst* bij het verlies van macht. *Verdriet* ontstaat bij het onherstelbare verlies van status en *vreugde* ontstaat door het verkrijgen van status.

Het voorspellen van emoties blijkt een weinig succesvol onderzocht fenomeen. Kemper (in Barbalet, 2002) is zich hiervan bewust en wijst alleen Heise (1989; 1999) aan die een succesvolle presentatie van emotionele voorspelling heeft ontwikkeld. Echter is deze niet verder besproken en zijn er geen vergelijkbare theorieën. Hetgeen voorspellen bemoeilijkt zoals Kemper concludeert (in Barbalet, 2002) is dat weinig individuen zich bewust zijn van wat zij voelen doordat zij een beperkte vocabulaire hebben en de emotie niet kunnen benoemen. Kemper (in Barbalet, 2002) noemt wel de voorspelling bij machtsongelijkheid als een mogelijkheid.

When power disparity is extremely large, we would not ordinarily expect an overt fight reaction when the actor with lesser power is made angry by the actor with greater power, since the disparity would most likely make overt aggressive response nugatory and result in severe punishment (Kemper, in Barbalet, 2002, p 61)

Naast deze algemene voorspelling bij emoties blijkt het niet mogelijk een algemene theorie te vormen over de voorspelbaarheid hiervan. Kemper (in Barbalet, 2002) merkt wel op, dat het voorspellen van emoties gemakkelijker is wanneer gesproken wordt van een individu ten opzichte van een groepsemotie.

Conclusies

Wat sociologen onderscheidt van de andere disciplines is de focus op de groepsprocessen en onderlinge relationele afhankelijkheid. Emoties ontstaan in relatie tot andere mensen, waarbij een individu te allen tijde straf zal vermijden en beloningen zal zoeken en hierop het gedrag (gestuurd vanuit de emotie) zal aanpassen. Mensen zijn naast beloningen ook op zoek naar status en macht. Status is iets dat alleen ontvangen kan worden van anderen, mensen zullen dus hun gedrag daarop aanpassen en bijpassende emoties ontwikkelen. Met meer macht is het gemakkelijker meer status te verwerven. Doordat mensen op zoek zijn naar status en dit alleen vergeven kan worden acteren mensen tijdens werktijden om zo

wenselijk gedrag te laten zien. Uit de literatuur is niet gebleken dat zij dit ook buiten werk doen, maar dit ligt wel in de lijn der verwachtingen.

Dit acteren hangt ook nauw samen met de positie van een persoon binnen een groep of de sociale verwachtingen die gelden voor het individu. Doordat mensen allemaal een kern identiteit, sociale identiteit, groepsidentiteit en rol identiteit hebben die allemaal uitwerkingen op elkaar hebben en in meer of mindere mate bewust gebeuren zal het acteren in meer of mindere mate plaatsvinden binnen die identiteiten en meer of minder bewust plaats vinden. Mensen bewegen zich in verschillende krachtenvelden, zoals culturele ideologie, religie, ethiek en sociale structuren. Afhankelijk van die krachtenvelden bepaald wordt gewenst gedrag vertoont. Zoals eerder gesteld, mensen pogen straf te voorkomen en gewenst gedrag is per krachtenveld verschillend, ergo; de ontwikkelde emotie voor hetzelfde gedrag in een ander krachtenveld kan een andere emotie teweeg brengen. De lichamelijke reactie bij dezelfde emotie is echter universeel, dit, omdat dit fysiologische proces vanuit de biologie ontstaat. Deze stelling herkennen wij bij Sartre.

Ook hier zijn emoties rationeel, vanuit onze fysiologische natuur, cognitief en ook vanuit ons gedrag. Emoties kleuren beslissingen, maar de ratio bepaald of wij wel of niet toegeven aan de emotie. Waardoor de genomen beslissing rationeel is.

Een elite in de samenleving, gesteund door de (hogere) middenklasse bepalen de spelregels in de maatschappij. Door deze onevenredigheid in de maatschappij is het voor bepaalde groeperingen lastiger zich te conformeren naar verwachtingen, waardoor in die groepen meer negatieve emoties worden ervaren. Hoe welvarender een maatschappij (wat een maatschappij is met een grotere elite en middenklasse), hoe meer positieve emoties ervaren worden.

In tegenstelling tot wat de filosoof Cornelis eerder stelde, zijn er voor sociologen vier hoofdemoties. Naast angst, woede en verdriet is ook vreugde een hoofdemotie. Emoties zijn net als verf te combineren, waardoor er meerdere 'tinten' emoties ontstaan. Hoeveel emoties er precies ook zijn, uiteindelijk hebben ze alleen betekenis in de context van relaties met andere lichamen. Een stelling die bij de psychologen door Weick al aan ons bekend is gemaakt. Daardoor is het voorspellen van emoties ook lastig. Er zijn dusdanig veel relaties betrokken bij het ontstaan van emoties dat niet met alles rekening kan worden gehouden. In een geïsoleerde situatie, waarbij het aantal relaties en factoren te beperken is, zal voorspellen een stuk eenvoudiger zijn.

Deel IV

Onderzoeksbevindingen

In hoofdstuk één had ik naast mijn hoofdvraag “*Hoe zijn emoties relevant voor de bedrijfskunde te typeren?*”, per discipline vragen gesteld. Deze zal ik in dit hoofdstuk aan bod laten komen en hoe mijn onderzoeksbevindingen hierop antwoord kunnen geven.

Antwoorden op vraagstellingen bij filosofen

- ▷ Wat is de hedendaagse functie van emotie

De hedendaagse functie van emoties is veranderd. Wat nog hetzelfde is gebleven is de visie van de psychologen dat emoties slaaf zijn aan de ratio al meester, dit hebben we bij zowel Sartre als Nussbaum terug kunnen lezen. Sartre heeft ons laten zien dat de emoties een beschermingsmechanisme zijn. Door een magische wereld te creëren kan de mens omgaan met deze wereld. Deze magische wereld wordt gecreëerd door onze emoties. Indien er gebeurtenissen plaats vinden waar de mens niet of slecht mee om kan gaan wordt via de emoties een wereld geschapen die de mogelijkheid biedt te blijven functioneren. Een voorbeeld hiervan is *moed*, indien er een gevaarlijke situatie zich voordoet zal een individu -indien deze de emotie moed ontwikkeld- in staat zijn deze situatie tot een goed of beter einde te brengen. Nussbaum heeft ons ook laten zien via de eudaimonistische visie dat emoties ontwikkeld worden indien zij een doel dienen voor het individu dat deze ervaart. Dit komt overeen met de visie van Sartre. Cornelis heeft ons laten zien dat emoties hedendaags de functie van communicatie en lering hebben. Waar de mens voorheen verborgen was en de sturingsbedoelingen van emoties niet erkend werden en de daaropvolgende sociale mens die leersystemen integreerde en accepteerde dat de mens lerende is, komt Cornelis uit bij de communicatieve-zelfsturende mens waar emoties erkend worden en welke inzichten produceert en deze communiceert. Cornelis ziet emoties hedendaags als lerend.

ANTWOORD: De hedendaagse functie van emotie is het bieden van bescherming door via emotie een mogelijkheid te geven met de wereld om te kunnen gaan indien deze de doelen van het individu verstoord en deze te communiceren met anderen zodat de maatschappij an sich sterker wordt.

- ▷ Is er hedendaags een emotioneel verwachtingspatroon (Zoals men in de 17e het verplicht was naar de medemens een “vrolijke verschijning” te zijn)

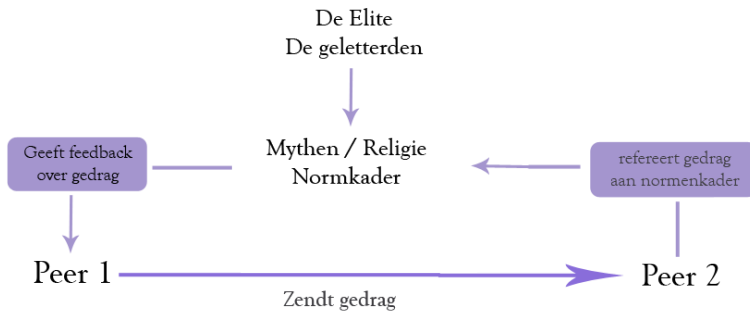
Hedendaags is er volgens Sartre een maatschappelijk emotioneel verwachtingspatroon. Zo heeft Sartre aangegeven dat indien er niet voldaan kan worden aan de verwachtingen van de maatschappij en indien er begrip is vanuit de maatschappij wat betreft de rechtmatigheid van de emotie, het individu niet gerechtigd is deel te nemen aan de ‘spelregels’ van die maatschappij. Denk hierbij aan niet werken na het overlijden van een naaste of geliefde. Nussbaum heeft aangehaald dat dit per cultuur verschilt. U herinnert zich nog de eerder besproken Ifaluk die heftig verdriet dienen te tonen en publiek en de Balinezen die juist vrolijkheid dienen te tonen na verlies. Dit geeft aan dat er hedendaags *cultureel gebonden* emotionele verwachtingspatronen zijn. Cornelis heeft de stelling ingenomen dat het verwachtingspatroon van emoties is dat er geleerd wordt en deze lering wordt gedeeld met de medemens om zo de maatschappij te sterken.

ANTWOORD: Het hedendaags emotioneel verwachtingspatroon verschilt per cultuur. Binnen de cultuur wordt er wel of geen begrip getoond voor de emotie en de daaruit voortvloeiende gedragingen. Indien geleerd wordt van een emotie moet deze gedeeld worden en dient iedereen te leren hiervan.

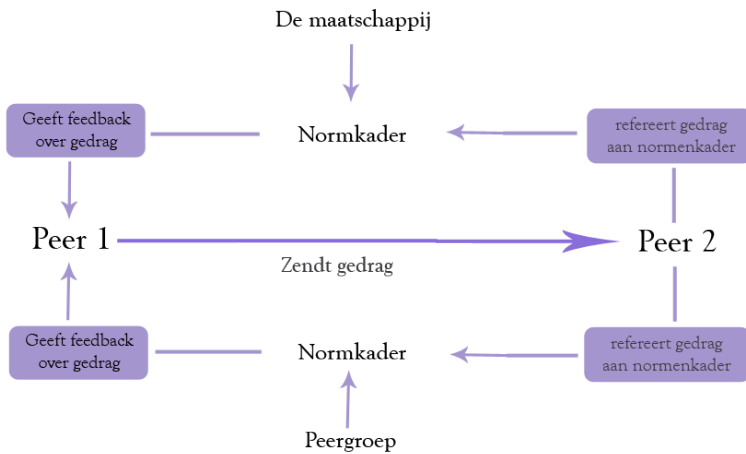
- ▷ Mag emotie getoond worden

Sartre impliceert dat dit de enige mogelijkheid is om zo om te kunnen gaan met de wereld. Het individu schept een bepaalde magische wereld via de emoties en volgt de daarin geldende regels. Het is daardoor fysisch niet mogelijk emoties niet te tonen. Moed in een gevaarlijke situatie, verliefdheid bij het ontmoeten van je levensgezel, woede bij onrecht, het zijn allen emoties die gedrag met zich meedragen en Sartre haalt aan dat deze ook gepaard gaan met opmerkelijke fysiologische aspecten zoals een snellere hartslag, heftiger ademen, spiercontracties. Hoe zou de bloos op je wangen te verbergen zijn bij verliefdheid door de toenemende bloeddruk in het gezicht, de spiercontracties bij woede en de blik van wraak? Nussbaum als neostoïcijn volgt meer de stelling dat emoties niet altijd bijdragen tot het zijn van een beter mens en voorzichtigheid geboden is met emoties, maar ook stelt zij dat er culturen zijn die emoties moeten tonen om überhaupt geaccepteerd te kunnen worden. Zij beschrijft dat in haar Amerikaanse masculiene cultuur het ongepast voor een man is zich heftig emotioneel uit te laten gezien zijn maatschappelijke positie als beschermer en kostwinnaar van het gezin, terwijl de vrouw de positie heeft van de emotionele beschermvrouw van het gezin. Hieruit blijkt dat emoties getoond kunnen worden afhankelijk van de cultuur en de positie in deze cultuur van het individu. Cornelis houdt door middel van zijn communicatieve mensbeeld aan dat emoties gecommuniceerd moeten worden om zo te leren. Het communiceren van

emoties is niet mogelijk zonder het tonen van emoties. Ten tijde van de verborgen mens was dit niet het geval en pas bij de intrede van de sociale mens is dit in opkomst. Ook heeft Cornelis gesteld dat door de verandering van de verborgen mens naar de communicatieve mens de mogelijkheid is ontstaan feedback te krijgen op de getoonde emotie en handeling die hieruit voortvloeit vanuit een ander kader. Om dit te illustreren heb ik twee modellen ontwikkeld:

Figuur 7: Het communicatiemodel ten tijde van de verborgen en sociale mens

Figuur 8: Het hedendaagse communicatiemodel

Zoals hierboven te zien is in figuur 7 was de feedback die een individu op een handeling kreeg gekleurd door de maatschappelijke visie gesteld door een normenkader vanuit de mythen en religie. Deze werd opgesteld door de elite en geletterden en gold als wet. In figuur 8 ziet u hoe de feedback vanuit diverse normenkaders wordt teruggekoppeld aan een individu, niet alleen het normenkader dat gesteld is door de maatschappij -een mix van wetgeving en religie-, maar ook een normkader gesteld door de peergroep van de twee individuen is van belang bij de terugkoppeling van het getoonde gedrag en de emotie. Zo kan een praktiserend Islamitische Nederlander dronkenschap afkeuren vanuit zijn normenkader dat gekleurd wordt door zijn mede Islamieten en religie, terwijl de wetgeving van Nederland alcoholische consumptie goedkeurt. Zo ook zal een lid van een studentenvereniging -waar de consumptie van alcohol de regel is- van Nederlandse afkomst zonder religie dronkenschap niet afkeuren.

ANTWOORD: Emotie mag getoond worden afhankelijk van de cultuur en de positie van het individu binnen deze cultuur. Het is evident dat het individu de emotie dient te delen om zo te leren en een sterkere maatschappij te creëren, ergo; er dient waar nodig emotie getoond te worden.

▷ Wat is het aandeel van emoties bij veranderingen

Zoals eerder gesteld heeft Sartre aangegeven dat de emoties de mogelijkheid bieden om om te gaan met situaties. Vanuit deze visie is het aandeel van emoties om met de verandering om te kunnen gaan op de voor het individu meest effectieve manier. Dit hoeft niet per definitie de meest gewenste manier te zijn voor de omgeving. Nussbaum heeft met haar eudaimonistische visie aangehaald dat emoties ontstaan indien doelen van het individu in gevaar komen of veranderen. Bij een verandering die uitwerking zal hebben op het doel van een individu zal deze emoties ontwikkelen om met de situatie om te gaan. Cornelis ziet emoties voornamelijk als leersysteem en binnen deze visie zal dat betekenen dat bij verandering geleerd moet worden via emotie alvorens erop gereageerd kan worden. De verandering is een leerproces voor het individu.

ANTWOORD: Emoties zullen het individu voorzien van de mogelijkheid om te gaan met een verandering naar het beste kunnen van dat individu, indien deze verandering een uitwerking heeft op de doelen van het individu.

▷ Zijn emoties de slaven van de ratio of luistert de ratio naar de emotie

Naar de teksten van Sartre en Nussbaum zijn emoties slaaf aan de ratio. Hetgeen tegenstrijdig is in deze stellen is dat Sartre stelt dat de ratio de wereld aanpast door middel van emotie. Hiermee stelt hij dat de ratio de emotie opwekt om de mogelijkheid te creëren tot het creëren van een magische wereld. De discussie kan gevoerd worden of de emotie de ratio niet voor de gek houdt met deze magische wereld, waardoor de ratio beter of zuiverder kan functioneren in deze wereld. Dit impliceert dat de ratio slaaf is aan de emotie. Echter, hiervoor zijn geen teksten gevonden en zonder nieuw empirisch materiaal om deze hypothese te testen kan deze stelling niet gedragen worden. Nussbaum heeft met haar voorbeeld van de Balinezen die de emotie verdriet verdringen met vrolijke gedachten en uitingen gesteld dat de ratio meester is over de emotie. Uit auto-etnografische bron kan ik beamen dat de ratio in staat is emoties te verdrukken. Ongeacht of dit wel of niet de meest verstandige keuze is, laat dit zien dat emoties slaaf zijn aan de ratio.

ANTWOORD: Ondanks de te voeren discussie zoals hierboven beschreven, is de stelling op dit moment dat de emotie slaaf is aan de ratio. De stelling van Socrates blijft gehandhaafd.

▷ Hoe beïnvloeden emoties de ethiek

Van oudsher worden de emoties onder ethiek gevangen volgens de filosofen. Emoties nodigen namelijk uit tot oordelen en met name, waardeoordelen. In de Romeinse tijd leidde dit nogal tot misleidende waardeoordelen, zo schreef Solomon lazen wij, leidend tot de oprichting van de Stoïcijnse school door Zeno. Nussbaum heeft hierover uitgewijd met betrekking tot de normatieve ethiek van de Stoïcijnen en hun analyse van emoties als waardeoordelen. Nussbaum heeft uitgelegd dat hedendaags nog steeds achtergrond- en situatiegebonden oordelen bestaan, deze in een bepaalde context waarde krijgen en de mens zijn/haar handelen hierop aanpast. Het gevaar schuilt voornamelijk in de achtergrondemotie, die vanwege haar onzichtbaarheid onvoorspelbaar gedrag veroorzaakt. Ook beschrijft Nussbaum uitgebreid de emotie mededogen. Wij hebben kunnen lezen dat deze emotie ervoor zorgt dat een individu onder bepaalde voorwaarden emoties ontwikkeld ten gunste van een ander individu. Maar ook zijn de verhalen van de heksenjacht bekend, gevoed door angst, macht en onwetendheid waar Cornelis over schrijft. We hebben kunnen lezen hoe emoties onze oordelen kleuren, soms ten goede en soms ten slechte en maken hiermee hedendaags nog steeds deel uit van onze ethiek. Zo kan de gedachte dat "joden altijd met geld bezig zijn" in een door de grootste financiële crisis getroffen maatschappij in de jaren dertig leiden tot het aan de macht komen van Adolf Hitler die zes miljoen joden het leven ontnaemt, terwijl in het hedendaags kapitalistische Amerika dezelfde gedachte ervoor zorgt dat iedere grote onderneming een jood in het bestuur wil hebben en iedere Amerikaan een CPA met een joodse achternaam zoekt voor het indienen van zijn/haar belastingaangifte. De context maakt het verschil.

ANTWOORD: Emoties zijn onderdeel van onze ethiek en beïnvloeden deze. De uitvoering, waarde van de emotie en de (waarde)oordelen die gecreëerd worden krijgen betekenis in deze context.

▷ Zijn emoties nodig om iets te bereiken in het leven (naar Kant)

Dit volgt de stelling van alle beschreven filosofen, zei het minder poëtisch dan hoe Kant het opschreef. Sartre zei dat emoties de mogelijkheid bieden om om te kunnen gaan met de wereld, Nussbaum heeft aangegeven hoe emoties het eudaimonisme in het individu in bescherming nemen en Cornelis stelt dat door lering via emoties de mensheid verder komt. Allen wijzen erop dat emoties individuen helpen verder te komen in de wereld.

ANTWOORD: Emoties zijn nodig om iets te bereiken in het leven.

▷ Gebruiken mensen emoties om zich aan te passen aan de wereld (Heidegger, Sartre)

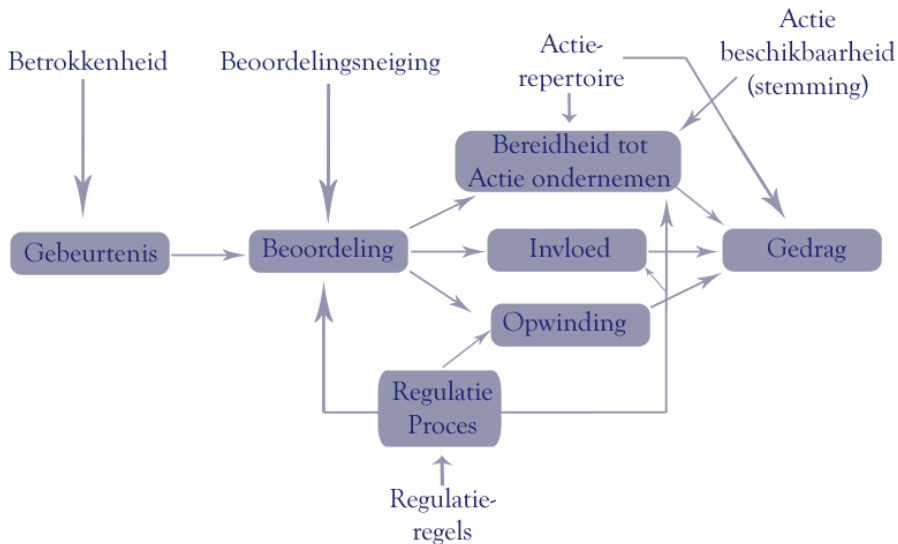
Sartre heeft een zeer duidelijke visie op het aanpassen van de wereld die prominent terug komt in zijn boek *Magie en emotie*. Zijn claim is dat de mens emoties aanwendt om de wereld aan te passen naar een wereld die men in staat stelt voort te bestaan. Via de eudaimonistische visie van Nussbaum klopt dit, echter, anders omschreven daar het individu emoties aanwendt om zijn/haar doelen veilig te stellen. Cornelis heeft gesteld dat vroeger de wereld gekaderd werd door mythen en religies, waarbinnen emoties geldig waren. Hedendaags zijn mensen in staat via communicatie lering te trekken uit emoties en een eigen kader te creëren, wat de stelling van Sartre en Nussbaum deels onderschrijft.

ANTWOORD: Ik wil stellen dat emoties inderdaad de mogelijkheid bieden om om te gaan met de wereld.

Antwoorden op vraagstellingen bij psychologen

▷ Wat is emotionele wetmatigheid

Spinoza schreef ooit; "Freedom consists in acting according to one's own laws rather than to those imposed by someone else." Dus in hoeverre zijn deze wetmatigheden relevant? Emotionele wetmatigheid houdt zoveel in als dat een individu emoties niet onder controle heeft. Deze zullen enkele wetmatigheden ondergaan. Frijda heeft dit schematisch weergegeven in onderstaande figuur, die ik vertaald heb. Hierbij maakt Frijda de opmerking dat de kaders (lichtblauw gekleurde vlakken) geen echte kaders zijn. Deze dienen als indicatie voor subprocessen die beïnvloed worden door de uitkomst van andere processen, inclusief het sub-proces als geheel.

Figuur 9: Frijda's emotionele processen model, 2007, p 20

Uit figuur 9 is op te maken dat emoties onderhevig zijn aan vele factoren, er zijn de wetten die invloed uitoefenen op de emotie, maar ook de wetten hebben onderling invloed op elkaar. Behalve de wetten zijn er nog andere diverse factoren, zo is de betrokkenheid op invloed van de gebeurtenis. Wanneer een individu meer betrokken is bij een gebeurtenis, hoe meer de invloed op de emotie. Neem Nirvana fans ten tijde dat op het nieuws bekend werd dat Kurt Cobain zelfmoord had gepleegd, zij voelden zich erg betrokken bij deze *grunge* band en raakte hevig geëmotioneerd. De beoordelingsneiging bepaald tot in hoeverre iemand een beoordeling wil geven aan een gebeurtenis en de regulatieregels hebben hun invloed op het regulatie proces; wat is geoorloofd? Zo is de stemming van het individu ook van invloed, deze heeft samen met het actierepertoire invloed op de bereidheid om actie te ondernemen. Een voorbeeld hiervan is dat een individu over het algemeen genomen eerder geagiteerd raakt wanneer deze onwel is. Het actie-repertoire houdt in dat een individu alleen actie zal ondernemen die deze tot zijn beschikking heeft. Neem zo de drang om uit te vallen tegen de baas wanneer deze onterecht schreeuwt tegen het individu, de meeste personen zijn afhankelijk van deze baas voor inkomsten en hebben deze actie dus niet paraat. Onder normale omstandigheden zal gekozen worden voor het absorberen van het schreeuwen en een minder drastische reactie te geven. Al deze factoren tezamen effectueren in bepaald gedrag.

Ondanks dit alles zijn wij niet helemaal slaafs onderworpen aan de emotie. "[...]humans are not entirely and blindly subjected to them [emotions]. Emotions are passions; but we are not passion's slaves⁹⁹. There is the Law of Care for Consequence, which opposes the operation of other laws, giving certain resources" (Frijda, 2007, p 21). Ieder individu zal een bepaalde emotie hebben bij een gebeurtenis, psychopaten buiten beschouwing gelaten, maar niet iedereen zal handelen naar die emotie. Ingeven op iedere emotie kan gemakkelijk resulteren in verstoorde relaties, justitiële correcties, fysieke schade, et cetera. Daarom zal deze wet het individu altijd beperken in zijn of haar reactie. Emoties leiden tot een bepaalde drang, significant is om te noteren dat niet aan iedere drang toegegeven moet of hoeft te worden. Mensen hebben keuzevrijheid, zei het beperkt.

ANTWOORD: Emotionele wetmatigheid houdt in dat het emotionele proces onderhevig is aan wetmatige processen.

⁹⁹Solomon (2004b)

▷ Zijn emoties regulatief

Zoals eerder geschreven argumenteert Weick dat bij de beïnvloeding van werknemers gedrag volgt dat coherent is met de mindset. Deze claim gaat er vanuit dat emoties regulatief zijn. Per slot van rekening gaat op dat afhankelijk van de input als beeld van de organisatie er als output bepaald gedrag geuit wordt. De logische redenatie hierbij is dat bij gecreëerde input er een gecreëerde output tevoorschijn komt, wat emoties regulatief maakt.

Paterson en Härtel hebben geclaimd dat emotionele strategieën te beïnvloeden zijn door middel van kwalitatief rijke informatievoorziening. Daarbij wordt de kanttekening gemaakt dat emotionele, sociale en interpersoonlijke intelligentie van invloed is op de emotionele stabiliteit. Emoties worden gezien als de reden om zo optimaal mogelijk te kunnen functioneren onder diverse omstandigheden (cf. Ben-Ze'ev, 2002, p 164). Dit houdt in dat de emotionele inschatting van een situatie door een individu afhankelijk is van diverse factoren, één van de meest prominente daarin is zijn/haar eigen capaciteiten. Indien de wens aanwezig is om gereguleerd om te gaan met emoties, dan dient er een informatievoorziening aanwezig te zijn die een zo eclectisch mogelijke groep kan voorzien van noodzakelijke informatie. Dit houdt in dat bij emotionele regulatie rekening gehouden dient te worden met de laagst aanwezige capaciteit in de groep die gereguleerd wenst te worden, daar gelaten of die wens intern of extern is.

Ook wordt met het uitleggen van Hochschild's *deep* en *surface acting* uitleg gegeven over hoe een individu zelf bij macht is om emoties te reguleren. Daarbij moet wel de kanttekening worden gemaakt dat *emotional engineering*, zoals dit ook genoemd wordt, tegen het karakter van het individu in kan gaan. Dit kan diverse consequenties hebben op de (werk)vreugde, stress ervaring en dergelijke.

ANTWOORD: Emoties zijn regulatief tot in hoeverre het individu de cognitieve capaciteit heeft de beïnvloeding te verwerken.

▷ Zijn emoties rationeel

Hierover zijn verschillende inzichten gepresenteerd. Frijda claimt dat emoties slechts rationeel zijn voor zover het individu zich bewust is van de consequenties via de Law of Care for Consequence. Op basis van dit bewustzijn kan een individu bepaalde beslissingen nemen die niet de initiële respons zijn op de emotie. Uit de wetten van Frijda blijkt dat indien het bewustzijn van de emotie laag of absent is, rationele beslissingen of beslissingen weinig tot niet rationeel zijn. Weick daarentegen claimt dat individuen calculerend te werk gaan, hierbij haalt hij het concept *bounded rationality* van Simon aan. In deze theorie staat centraal dat een individu beperkingen heeft wat betreft informatie-processie, ofwel rationeel gedrag is beperkt tot het kunnen van het individu. Weick gaat er in tegenstelling tot Frijda vanuit dat individuen geen aandacht schenken aan consequenties, omdat het terugvoeren van een consequentie naar een bepaalde beslissing te complex is voor personen. Frijda en Weick zijn het er over eens dat rationeel gedrag beperkt mogelijk is, het verschil is aanwezig in het bewustzijn van consequenties (Frijda) en de mogelijkheid tot verwerking van informatie (Weick). In *Managing Emotions in the Workplace* van Ashkanasy e.a. (2002), claimt Kiefer dat Trzicky claimt (1998) dat de emotie angst rationaliteit blokkeert met betrekking tot het begrijpen van argumenten (Kiefer in Ashkanasy e.a., 2002, p 47). Kiefer zelf claimt dat emoties rationeel zijn. Volgen we de theorie van Ben-Ze'ev, dan moeten we accepteren dat emoties rationeel zijn in de normatieve zin, ofwel; waarbij een emotie een gewenste reactie is in een bepaalde omstandigheid, ofwel de *optimale respons*. Ben Ze'ev legt uit dat de opvatting geldt dat emoties non-rationeel zijn in de descriptieve zin, waarbij uitgegaan wordt van intellectuele calculaties. Hij verwierpt echter niet de claim dat emoties niet rationeel zijn in de descriptieve variant, welke uitkomsten creëert op basis van intellectuele calculaties. Eide haalt hierbij de constructivistische visie aan die emoties voornamelijk rationeel, sociaal, cultureel en daarom ook publiek zijn, wat een tegen visie is op de psychoanalytische visie. Eide benoemt de sociaal constructivistisch visie die aanhoudt dat emoties rationeel zijn en verwijst daarbij naar Gergen (1994); Sandelands & Boudens (2000); Strati (1998).

ANTWOORD: Emoties zijn rationeel.

▷ Is er interactie tussen emotie en cognitie

Het is voornamelijk Eide die claimt dat emotie en cognitie verbonden zijn met elkaar via een triade. In passages spreekt zij zelfs over dat emotie en cognitie verwoven zijn met elkaar. Uit de literatuur van Eide kan ik destilleren dat emotie en cognitie elkaar sowieso beïnvloeden. Sommige kennis is beïnvloed door emotie, waardoor er niet altijd naar descriptieve ratio gehandeld wordt. Daarentegen kan kennis ook emotie beïnvloeden. Dat is de tweede orde zoals eerder besproken bij de psychologen onder de subparagraaf *attunement*. Door kennis kunnen mensen bepalen of bepaalde driften [emoties] wenselijk zijn en daarnaar handelen. Frijda (2007) benoemt met zijn wetmatigheid in emoties dat deze ook deels

onderhevig zijn aan cognitieve processen. Weliswaar gaat Frijda er vanuit dat de cognitieve invloed op emoties meer beperkt is dan Eide claimt. Dit is bij Frijda in figuur 8 terug te zien in het onderdeel *regulatieproces*. Ook doet Eide de claim dat, vanuit ontologisch perspectief, de primaire stelling is dat mens-zijn emoties met zich mee brengt; daarom kan menselijke kennis ook emoties bevatten. Zij claimt dat emoties onderdeel zijn van een groter geheel en bestaan in relationele zin. Zij vervolgt met de stelling dat kennis voornamelijk emotioneel en niet cognitief gedreven is, hoewel deze wel met elkaar verweven zijn. Dit zou de reden zijn waarom kennis niet altijd aan de oppervlakte zichtbaar is.

ANTWOORD: Er is interactie tussen emotie en cognitie.

▷ Wat is het aandeel van emoties bij veranderingen

Paterson en Härtel claimen dat emotionele weerstand bij verandering te reduceren is door kwalitatief rijke informatievoorziening. Zij verklaren de emotionele status quo bij verandering naar het cognitive appraisal theory, waarbij via cognitie (intellectuele berekeningen) de verandering gewaardeerd wordt met betrekking tot de impact op de doelen van het individu (het welzijn) en secundair naar de consequenties van de verandering. De secundaire waardering heeft hiermee meer impact op de emotionele gesteldheid en heeft invloed op de strategieën van het individu.

Zo geldt de veronderstelling dat individuen positieve emoties ervaren als men gewenste uitkomsten benaderd en negatieve emoties ervaren wanneer men ongewenste situaties naderen (Frijda, 1986;2007; Lang, 1995; Ashkanasy & Härtel, 2002; Jones & Rittman, 2002).

ANTWOORD: Emoties zijn op invloed van de acceptatie van de verandering.

Antwoorden op vraagstellingen bij sociologen

- ▷ Hoe zijn emoties onder te verdelen

Het onderverdelen van emoties blijkt zeer complex. Ook is er geen consensus aangaande de onderverdeling. De meest accurate onderverdeling lijkt die van Kemper (1978) die de primaire emoties onderscheidt, zijn *vreugde*, *angst*, *woede* en *verdriet*. Deze theorie dient gecombineerd te worden met die van Plutchik, die stelt dat deze primaire emoties te combineren zijn, waardoor secundaire en tertiaire emoties verkregen worden.

ANTWOORD: Door de vier primaire emoties van Kemper te combineren naar de theorie van Plutchik.

- ▷ Hoe kunnen de 72 emoties in beeld worden gebracht

Het is vanuit mijn onderzoek niet bewezen dat er 72 emoties zijn. Zoals in de voorgaande vraag beantwoord is, is er geen consensus over het aantal emoties. Emoties zijn het best in beeld te brengen door de vier primaire emoties van Kemper te combineren naar de theorie van Plutchik.

ANTWOORD: Daar er geen consensus is over het aantal emoties, zullen de vier primaire emoties van Kemper, ondersteund door de theorie van Plutchik het beste de emoties in beeld brengen.

- ▷ Zijn deze 72 emoties compleet, of kunnen deze nog worden aangevuld

Het is zelfs überhaupt de vraag of er 72 emoties zijn. Afhankelijk van de combinaties van de primaire en secundaire emoties zal er een bepaald aantal emoties vastgesteld kunnen worden. Daar er geen consensus is over de secundaire en tertiaire emoties is deze vraag niet te beantwoorden.

ANTWOORD: Het is niet met zekerheid te zeggen of de 72 emoties compleet zijn.

- ▷ Hoe zijn deze emoties aan elkaar verbonden

De emoties zijn aan elkaar verbonden via de vier primaire emoties van Kemper (1978). Hoe men ook kijkt naar emoties en hoe men deze ook rangschikt, er zal altijd uitgekomen worden bij deze vier emoties.

ANTWOORD: Door de primaire emoties van Kemper (1978).

- ▷ Hoe krijgt emotie betekenis

Zoals wij hebben kunnen lezen blijkt inderdaad dat de emotie betekenis krijgt in de context. Na het vergelijken van diverse theorieën (Fields, 2006; Turner, 2005; Burkitt, 2002; LeDoux, 1996; Wentworth & Yardly, 1994; Hochschild, 1979) blijkt er consensus te zijn onder de sociologen dat emoties betekenis krijgen in de context en relatie met andere lichamen. Deze lichamen hoeven niet menselijk te zijn.

ANTWOORD: Emoties krijgen betekenis in de context.

- ▷ Wat is de rol van emoties bij ongelijke situaties (bijvoorbeeld hiërarchie)

Bij ongelijke situaties zien wij dat emoties het individu laten omgaan met de situatie. Zo is status een veelbesproken onderwerp (Thamm, 2006; Turner, 2005; Barbalet, 2002; Kemper & Collins, 1990) binnen de sociologie en heeft status de functie van de respectvolle relatie tussen twee actoren vast te stellen. Status is de tegenhanger van macht, daar status een vrijwillig afgegeven positie aan de andere actor is en macht een (af)dwingende factor is. Zoals is te lezen in het hoofdstuk van de sociologen dat er een spanningsveld is tussen de macht die bepaalde zaken poogt af te dwingen en de status die een actor of entiteit geniet waardoor machtsgebruik in mindere mate nodig is om hetzelfde voor elkaar te krijgen.

ANTWOORD: Emoties reguleren gemakkelijk een actor mee gaat in de wens van een andere actor.

- ▷ Hoe oprecht zijn emoties

Vanuit de sociologische visie zijn emoties noodzakelijk om enerzijds de actor te beschermen en anderzijds de communicatie en het voortbestaan van het ras te waarborgen. Emoties zullen in die zin oprecht zijn. Echter, zoals wij in de theorie van Hochschild (1983, 1979) hebben kunnen zien zijn er diverse gedragingen van mensen, zoals *Body work*, *Surface acting*, *Deep acting* en *Cognitive work*, die emoties simuleren om zo efficiënter te functioneren. In dergelijke gevallen zien wij dat dit gebeurt om de actor te beschermen, bijvoorbeeld om zeker te stellen dat hij/zij een betaalde baan kan behouden die dit verlangt. In een dergelijk geval wanneer er 'geacteerd' wordt door een individu is deze enerzijds bezig zijn/haar voortbestaan veilig te stellen, maar in het geval van surface en deep acting doen zij dit omdat de sociale omgeving dit gedrag verwacht. Ergo, vindt deze vorm van acting deels plaats om het voortbestaan van het ras veilig te stellen, aangezien deze dit gedrag prettig vindt. Zo verwachten wij niet van stewardessen

dat zij bom-gordels dragen als mode, zelfs al is deze niet echt. Dit zal dusdanig veel rumoer en angst veroorzaken dat een ongeluk alsnog mogelijk is.

ANTWOORD: Emoties zijn oprecht indien de gelegenheid dit toelaat. Indien nodig zal een individu gedragingen acteren om zo efficiënter door het leven te gaan.

▷ Wat is de functie van het tonen van gewenste emoties en wat zijn de consequenties

Het tonen van de emotie is zowel het uitdrukken van de gesteldheid van het individu alsmede met een ander individu te communiceren. Deze communicatie was noodzakelijk daar onze voorvaders de *hominids* anders niet in het veranderende landschap konden overleven, daar het niet in de natuur van de hominids zat om in grote groepen te verkeren en in veilige afstand van de grond te leven. Dit is waarneembaar in door onder andere de grote *amygdala* bij de mens. En de wijze waarop de neo-cortex met de sub-corticale gebieden van het brein in verbinding staat. Fysiologisch is de mens erg compleet uitgerust voor de ontwikkeling van emoties, meer dan bij welk ander vergelijkbaar dier. Deze communicatie heeft zich ver ontwikkeld, zo is ook te lezen in de theorie van Hochschild (1983, 1979) die aantoont dat individuen acteren om meer efficiënt te leven.

ANTWOORD: Het tonen van emoties is om te communiceren met andere individuen en de kansen op het voortbestaan van het ras te vergroten.

▷ Kunnen mensen vervreemden van zichzelf door deep acting

Naar aanleiding van de theorie van Hochschild (1983, 1979) stelde Lively (2006) dat een persoon van zichzelf kan vervreemden door deep acting. Hoewel dit plausibel klinkt, is er naast Lively geen andere theorie naar voren gekomen die dit beaamt.

Antwoord: Er zijn geen aanvullende theorieën gevonden die de theorie van Lively beaamen. Er is hierdoor geen mogelijkheid deze vraag te beantwoorden.

Deel V
Conclusies

Conclusies

Als bedrijfskundige naar de literatuur over emoties en emotioneren kijkend, zal ik hier een aantal voorzichtige conclusies opschrijven. Bepaalde zaken zien wij bij iedere discipline terugkomen, waardoor ik voorzichtig stel dat dit algemeen geldend is voor emoties. Naar verwachting zullen emoties zich hetzelfde gedragen binnen organisatorische processen en omgevingen en zijn daardoor relevant voor de bedrijfskunde. Het betreft hier het beschermingsmechanisme van emoties, emoties als communicatiemiddel, de rationaliteit van emoties, het acteren van emoties en als toevoeging emoties in organisationeel verband. Ik zal hierover verder uitweiden:

Beschermingsmechanisme

Na vergelijking van de wetenschappers benoemd in deze scriptie concludeer ik dat emoties een beschermingsmechanisme zijn. Nussbaum heeft dit concept in één woord samengevat: "Eudaimonie". Ofwel, indien een doel wordt beïnvloed van iemand, ontwikkelt hieromtrent deze emoties. Indien een doel negatief wordt beïnvloed, ontwikkelt de persoon negatieve emoties (angst, woede of verdriet); Andersom geldt, dat wanneer een doel positief beïnvloed wordt, de persoon positieve emoties ontwikkelt (vreugde). Meerdere wetenschappers hebben opgemerkt dat drie van de vier primaire emoties negatief zijn (Cornelis, 2006; Kemper, 1987; Turner, 2005), dit toont aan dat emoties een beschermingsmechanisme zijn. Bij gevaar voor voortbestaan zijn angst, woede of verdriet noodzakelijk. Vreugde is een emotie die mensen motiveert verder te komen door positief gedrag te vertonen. Met positief gedrag is de cohesie in de groep beter, ergo; het voortbestaan meer veilig gesteld. Bij deze stelling wordt afwijkend gedrag buiten beschouwing gelaten, psychopaten die vreugde ervaren bij het vertonen van ongewenst gedrag zijn geen onderdeel van mijn conclusie. De relevantie hiervan voor de bedrijfskunde is dat wij nu weten dat emoties zullen optreden bij veranderingen, waar een bepaalde dreiging vanuit gaat. Ook weten wij dat medewerkers strafvermijndend gedrag zullen vertonen (cf. Turner, 2005), waardoor een veranderproces zal resulteren in gedrag dat zowel beloond wordt, als ook de eigen positie versterkt van het individu.

Communicatiemiddel

Ik concludeer dat emoties een communicatiemiddel zijn (Turner, 2011/2005; Homans, 2005; Cornelis, 2000;). Door emoties te uiten kunnen wij onderling communiceren. Turner (2011) heeft duidelijke uitleg gegeven hoe dit ontwikkeld is vanaf de hominids en dat de amygdala waar de emoties van de mens ontwikkelen vele malen groter is bij de mens dan in verhouding tot andere dieren. De onderlinge communicatie via onder andere emoties was ten tijde van de hominids noodzakelijk om te overleven en hedendaags is dit niet anders geworden. De mens is namelijk van nature op zichzelf en deelt het leven met weinig soortgenoten direct. Om de groep bij elkaar te houden is goede communicatie noodzakelijk. Dit is de reden waarom mensen dusdanig meer complexe emoties kunnen ervaren dan dat andere diersoorten naar verwachting kunnen. Daar het grootste deel werkende mensen een fulltime functie vervult, waardoor het grootste deel van de week wordt doorgebracht met collegae, is communicatie van essentieel belang om te functioneren als groep. De emotie draagt hieraan mee. Het is daarom van belang dat er oog is voor de emoties die binnen de groep waarneembaar zijn en dat ook de groepsemotie(s) (cf. Barbalet, 2002; Weick, 1969) opgemerkt worden om zo grip te houden op de situatie als management.

Rationele emoties

Vanwege de voorgaande punten is het relevant te vermelden dat emoties rationeel zijn (Nussbaum, 2009; Turner, 2005; Ashkanasy e.a., Ben-Ze'ev, Eide, Kiefer, 2002; Cornelis, 2000; Weick, 1969). Ze ontstaan vanuit een beschermingsmechanisme als communicatiemiddel. Zoals wij hebben kunnen zien zijn emoties wetmatig (Frijda, 2007). Hierbij dient de kanttekening gemaakt te worden, dat de rationaliteit van emoties mogelijk is tot in hoeverre de persoon in kwestie in staat is de informatie-processie te percipiëren (cf. bounded rationality, Weick, 1969). Emoties zijn rationeel in de normatieve variant, waarbij een emotie een gewenste reactie toont in een bepaalde omstandigheid. Doordat emoties rationeel zijn en aan wetmatigheden voldoen zijn ze tot op een bepaald niveau voorspelbaar (Barbalet, 2002; Weick, 1969; Weber, 1946). Zo is vanuit een power en status structure in een hiërarchisch systeem te voorspellen hoe actoren op elkaar zullen reageren en welke emoties rationeel ontwikkeld zullen worden. Dit is relevant voor de bedrijfskunde, omdat hiermee draagvlak tot een bepaalde hoogte voorspelbaar wordt en er efficiënter processen kunnen worden geïnitieerd door het management.

Emoties worden geacteerd

Zoals door de meeste wetenschappers besproken heeft Hochschild (1979) de duidelijkste visie op het acteren van emoties. Ik concludeer dat buiten de emotionele beroepen door medewerkers altijd tot op een bepaald niveau *deep of surface acting* voorkomt. Dit was ook al gepostuleerd door Flam (in Barbalet, 2002).

Bedrijven hebben een imago waaraan de medewerking zich dient te conformeren. Daarom zal een medewerker altijd bepaald emotioneel gedrag vertonen dat overeen komt met het imago van het bedrijf. Dit toont aan dat er een emotionele verbinding is met het bedrijf of product waar een medewerker voor werkt.

Emoties in organisationeel verband

Hoe is deze theorie verder in te passen binnen de bedrijfskunde? Wat voor de bedrijfskunde van belang is in deze, is om te erkennen dat alle actoren in een organisatie emotioneel geladen zijn. Afwegingen en beslissingen die managers en medewerkers hebben en nemen kunnen gekleurd zijn door emotie, wellicht worden er zelfs beslissingen genomen vanuit de emotie.

Veranderprocessen zijn per definitie erg emotioneel voor de betrokken actoren. Nussbaum gaf al de situatie gebonden oordelen aan en hoe situaties emoties beïnvloeden. En Frijda (2007) toonde ons met de *law of change* dat verandering negatieve of positieve emoties teweeg brengen naargelang de verandering wel of niet gewenst is. Hoe meer impact de verandering, hoe heftiger de emotie, waarbij ook geldt dat negatieve emoties langer aanwezig blijven van positieve emoties (Frijda, 2007). Hiermee dient rekening gehouden te worden bij de implementatie van organisatorische veranderingen en in de timeframe worden ingecalculerd. Hierdoor zal de implementatie efficiënter en meer naar verwachting voltrekken. Daar Weick (1969) reeds aangaf dat verandering meer de regel is dan stabiliteit, is hiermee het belang van effectief omgaan met verandering aangegeven. Kiefer (2002) heeft al laten zien dat het falen van veranderprocessen vaak wordt toegeschreven aan *human factors* of *people problems*. Bedrijven zijn continu in verandering. Ik poneer dat indien er bij een veranderproces ook aandacht besteed wordt aan emotie, en er dus meer oog is voor de emotionele impact op de betrokken actoren, een verandering meer effectief kan worden geïmplementeerd.

De meeste werkende mensen brengen het grootste deel van hun tijd door met collegae. Daar emotie in de relatie ontstaat, is het van belang om oog te hebben voor de emotionele gesteldheid van de medewerkers.

Relevante concluderende stellingen

Wij hebben gezien dat emoties cognitief zijn. Indien de betrokken actoren binnen de organisatie het aandeel van emoties beter inzichtelijk hebben, zullen ze effectiever functioneren.

Emoties zijn rationeel. Daarom concludeer ik dat irrationele emoties een dusdanige verstoring zijn dat zij diverse zaken negatief zullen beïnvloeden.

Er is echter geen bewijs gevonden om vast te stellen dat er een correlatie is tussen irrationele emoties en negatieve beslissingen. Er is in mijn onderzoek geen bewijs gevonden dat de ordening van emoties zal bijdragen aan ruimte voor emoties binnen een bedrijf.

Ondanks de bezwaren van Lively (2006) is er geen aanvullend bewijs gevonden waaruit blijkt dat medewerkers vervreemden van zichzelf door *deep acting*. Medewerkers identificeren zichzelf met de baan die zij uitvoeren, waardoor vervreemding minder plausibel lijkt. Of irregulariteit negatieve invloed heeft op beslissingen is een heel ander onderzoek. Vanuit mijn studie naar emoties is dit niet naar voren gekomen. Wel blijkt dat medewerkers zich emotioneel aanpassen naar hun werkzaamheden, waardoor zij effectiever kunnen functioneren. Eerder kan gesteld worden dat een ander emotioneel mens tijdens kantooruren een positieve invloed heeft op te nemen beslissingen.

Wij hebben kunnen lezen dat door meerdere wetenschappers gesteld wordt dat emoties een communicatiemiddel zijn. Wanneer er duidelijkheid is over de hiërarchie hoeft er niet (of minder) gestreden te worden. Er is minder emotionele communicatie nodig, ergo; er ontstaat meer emotionele rust binnen die hiërarchie.

Verder onderzoek

Voor verder onderzoek zal mijn theorie binnen bedrijfskundige kaders nader onderzocht moeten worden door middel van het verzamelen en analyseren van empirisch materiaal. Ik heb mijn onderzoek slechts

gestoeld op gangbare theorieën binnen de filosofische, psychologische en sociologische disciplines. Uitspraken gedaan over empirische bevindingen zijn daarmee secundair verkregen en het zal mijn theorie ten goede komen indien primair empirisch materiaal verzameld en geanalyseerd zal worden.

Voor vervolgstudies is het noodzakelijk om mijn conclusies te testen via hypothesen in de empirie. Deze zullen moeten bestaan uit situaties binnen bedrijven, uitgevoerd door een bedrijfskundige.

Beperkingen

Het is van belang te noteren dat mijn onderzoek een literatuurstudie omvat en uitgevoerd is met een beperkte scope. Zo heb ik ervoor gekozen alleen de filosofen, psychologen en sociologen te beschrijven. Het is denkbaar dat er meerdere wetenschappelijke disciplines en/of wetenschappers zijn die onderzocht hadden moeten worden voor een meer accurate conclusie. Echter tijd, middelen en het type verslag hebben mij doen besluiten mijn onderzoek uit te voeren met deze disciplines en wetenschappers.

Ook is mijn empirische data secundair. Ik ben afhankelijk geweest van de interpretatie van de analyse van de wetenschappers die ik heb besproken. Er heeft geen terugkoppeling plaatsgevonden met deze wetenschappers of de situaties waarin zij hun onderzoek hebben verricht. Alle bevindingen en analyses hier beschreven zijn daardoor onderhevig aan mijn interpretatie.

Bibliografie

- [] Adolph, R. (2010) 'Emotion'. *Elsevier Ltd.* Volume 20, Issue 13, 13 July 2010, pp 549-552
- [] Ashkanasy, N.M., Härtel, C.E.J., Zerbe, W.J. (2002) *Managing Emotions in the Workplace*. M.E. Sharpe : Armonk, NY, USA; London, England
- [] Ashkanasy, N.M., Härtel, C.E.J., Zerbe, W.J. (2005) *Emotions in Organizational Behavior*. Lawrence elbaum associates, publishers : Mahwah NJ, USA; London, England
- [] Barbalet, J (2002) *Emotions and Sociology*. Wiley-Blackwell: Oxford, UK
- [] Cacioppo, John T., Larsen, Jeff T., McGraw, A. Peter, Mellers, Barbara A. (2004) 'Research Article The Agony of Victory and Thrill of Defeat Mixed Emotional Reactions to Disappointing Wins and Relieving Losses'. *Psychological Science* (Wiley-Blackwell); May 2004, Vol. 15 Issue 5, pp 325-330
- [] Collis, J. and Hussey, R. (2009) *Business research: a practical guide for undergraduate & postgraduate students*. Palgrave Macmillan
- [] Charmine E.J., Härtel, Neal M., Ashkanasy, Wilfred J. Zerbe (2009) *Emotions in groups, organizations and cultures*. Bingley : Emerald
- [] Cornelis, Arnold (2000) *Logica van het gevoel: filosofie van de stabiliteitslagen in de cultuur als nesteling der emoties*. Amsterdam: Essence
- [] Dongen, H.J. van., Laat, W.A.M. de., Maas, A.J.J.A. (1996) *Een kwestie van verschil : conflicthantering en onderhandeling in een configuratieve integratietheorie*. Delft Eburon
- [] Evans, Dylan (2001) *Emotion: the science of sentiment*. Oxford University Press
- [] Faucher, Luc and Tappolet, Christine (2008) *The modularity of emotions*. University of Calgary Press.
- [] Fields, Copp, Kleinman (2006) 'Symbolic interactionism inequality and emotions'
- [] Frijda, Nico H. (2007) *The laws of emotion*. NYC: Springer
- [] Gane, Nicholas (2002) *Max Weber and postmodern theory: rationalization versus re-enchantment*. Basingstoke: Palgrave
- [] Gergen, Kenneth J., Thatchenkery, Tojo Joseph (2004) 'Organization Science as Social Construction: Postmodern Potentials'. *The Journal of Applied Behavioral Science*, Jun 2004; 40, 2; ABI/INFORM Global pg. 228
- [] Hegeman, Elizabeth and Stocker, Michael (1996) *Valuing emotions*. Cambridge University Press
- [] Hoffmann, Gerhard., Hornung, Alfred (1997) Emotion in postmodernism. *American studies*, vol. 74. Munich
- [] Jenkins, Jennifer M., Keltner, Dacher., Oatley, Keith., (1996) *Understanding emotions*. Blackwell
- [] Lively (2006) 'Emotions in the workplace'
- [] Maas, A.J.J.A., Ottenheym, T.J.A. (1994) 'Managing and Change'. *Tata Management Training Centre Journal of Management*, Vol 4 #2, December 1994, pp 32 - 48
- [] Maas, A.J.J.A. (1997) 'On a methodology for organizing worlds'

-
- [] Nussbaum, Martha (2009) *Oplevingen van het denken*. Ambo: Amsterdam
 - [] Pott, Heleen (1993) *De liefde van Alcibiades : over de rationaliteit van emoties*. Boom:Meppel/Amsterdam
 - [] Sartre, Jean-Paul (2009) *Magie en emotie*. Boom:Meppel/Amsterdam
 - [] Solomon (2003) 'The Philosophy of emotions in Lewis Handbook'
 - [] Stets, Jan E., Turner, Jonathan H. (2006) *Handbook of the sociology of emotions*. Springer
 - [] Stearns, Peter N. (2003) 'History of emotions issues'
 - [] Thamm (2006) 'The classifications of emotions'
 - [] Troth, Ashlea C., Peter J Jordan. (2006) 'Emotions and coping with conflict: An introduction'. *Journal of management & organization*, Sep 2006; 12, 2; ABI/INFORM Global pg. 98
 - [] Turner, J.H. (2004) Theory and research on human emotions. *Elsevier JAI*
 - [] Turner, J.H., Stets, J.E. (2005) *The Sociology Of Emotions*. Cambridge University Press: New York, USA
 - [] Turner, J.H. (2011) *The Problem Of Emotions In Societies*. Taylor & Francis Ltd: New York, USA & Abingdon, UK
 - [] Weick, Karl E. (1969) *The social psychology of organizing*. Reading, Mass. Addison-Wesley
 - [] Weick, Karl E. (1999) *That's moving, theories that matter*. University of Michan, Editor's Choice

Index

- A posteriori kennis, 33
- A priori kennis, 33, 60
- Act, 43
- Acting
 - Deep, 57, 73
 - Surface, 57, 73
- Action readiness*, 39
- Ad aeternum, 24
- Affect expectation state, 57
- Affective Events Theory, 44
- Agapê, 28
- Amygdala, 60, 76
- Angst, 48
- Arousal-safety*, 38
- Attributie, 62
- Attunement, 51
- Auto-etnografie, 13, 25

- behavioristische psychologie, 55
- Beloning, 56
- Beschermen, 23
- Beschermingsmechanismen, 61
- Beslissingen, 41
- Betrokkenheid, 37
- Bewustzijn, 22, 23
 - Degraderen, 23
 - Emotioneel, 22
 - Onder-, 22
- Bewustzijnstoestand, 20
- Bias
 - Distale, 62
 - Proximale, 62
- Bounded rationality, 73

- Catagoric units, 62
- Catharis, 31
- Cogito, 22
- Cognitie, 26
- Cognitief, 25
- cognitief-evaluatief, 26
- Cognitive appraisal theory, 45
- Committering, 43
- Communities of feeling, 59
- Comparison Level for Alternatives, 44
- Component
 - cognitive, 48
 - motivational, 48
- Conflicten, 34
- Consequenties, 42
- Context, 27

- Cortico-thalamische sensibiteitstheorie, 20
- Culturally Heterogeneous Workgroups, 49

- Displacement, 61
- Dubbelinteract, 42

- Elaborations
 - First-order, 63
 - Second-order, 63
- Emotioneel
 - Arbeid, 58
 - Management, 58
 - Stamina, 58
 - Werk, 58
- Emotionele
 - Cultuur, 58
 - Ideologieën, 58
- Emotionele intelligentie, 46
- Emotionele problemen, 34
- Erôs, 28
- Ersätze, 21
- Eudaimonie, 25, 69
- exchange theories, 55
- 39

- Fenomenologische psychologie, 20
- Fysiologische aspecten, 19, 20

- Gedeeltelijke inclusie, 44
- Gerechtigheid, 55
- Gevoelens, 60

- Hominids, 60
- Homo duplex, 64

- Identiteit
 - Groep, 59
 - Kern, 59
 - Rol, 59
 - Sociale, 59
- Interact, 43
- Interlocking, 43

- Korte-termijn krediet, 61

- Magie, 19
- Magische wereld, 24
- Manipulatie
 - Behavioristische, 58
 - Cognitieve, 58
- MEDE model, 50

- Mens, de
 - Communicatieve-Zelfsturende, 32
 - Sociale, 32
 - Verborgen, 32
- Nederlaaggedrag, 21
- Negatieve emoties, 31
- Neo-cortex, 60
- neo-klassieke economie, 55
- Oordelen
 - Achtergrond, 27
 - Situatiegebonden, 27
- Organizational justice theory, 47
- Partial inclusion, 43
- Passieprincipe, 36
- Philia, 28
- Primaire emoties, 30, 63, 64
- Projectie, 61
- Prospaton, 25
- Rationaliteit, 25, 30, 33, 48
- Rationeel, 31, 41
 - Bounded rationality, 42
- Reactie-formatie, 62
- Regeren, 41
- Relaties, 41
- Rol-gedrag, 56
- Rouw, 38
- Rules
 - Display, 58
 - Feeling, 58
 - Framing, 58
- Sancties, 57
- Selectieve
 - Interpretatie, 61
 - Perceptie, 61
- Sentiment, 37
- Social facilitation theory, 42
- Sociale normen, 28
- Spanning, 38
- Stabiliteitslagen, 30
- Status beliefs, 62
- Structure
 - Power, 64
- Structure
 - Status, 64
- Sub-corticale gebieden, 60
- Sublimering, 61
- Suspense-mastery*, 38
- The law of
 - Apparent reality, 37
 - Care for consequence, 40
 - Change, 38
 - Closure, 39
 - Comparative feeling, 38
 - Concern, 37
 - Conservation of emotional momentum, 39
 - Habituation, 38
 - Hedonic asymmetry, 39
 - Lighter load and greater gain, 40
 - Situational meaning, 36
 - Verwachting, 57
 - Vijandigheid, 41
 - Vluchtgedrag, 23
 - Vreugde, 48
 - Waardeoordelen
 - Algemene, 27
 - Concrete, 27
 - Waarschuwingssignaal, 39
 - Wetten, emotie, 36
 - Woede, 49
 - Zelfsturing, 31